

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Arewelean Yišatakagirner

[Vienna, 1851

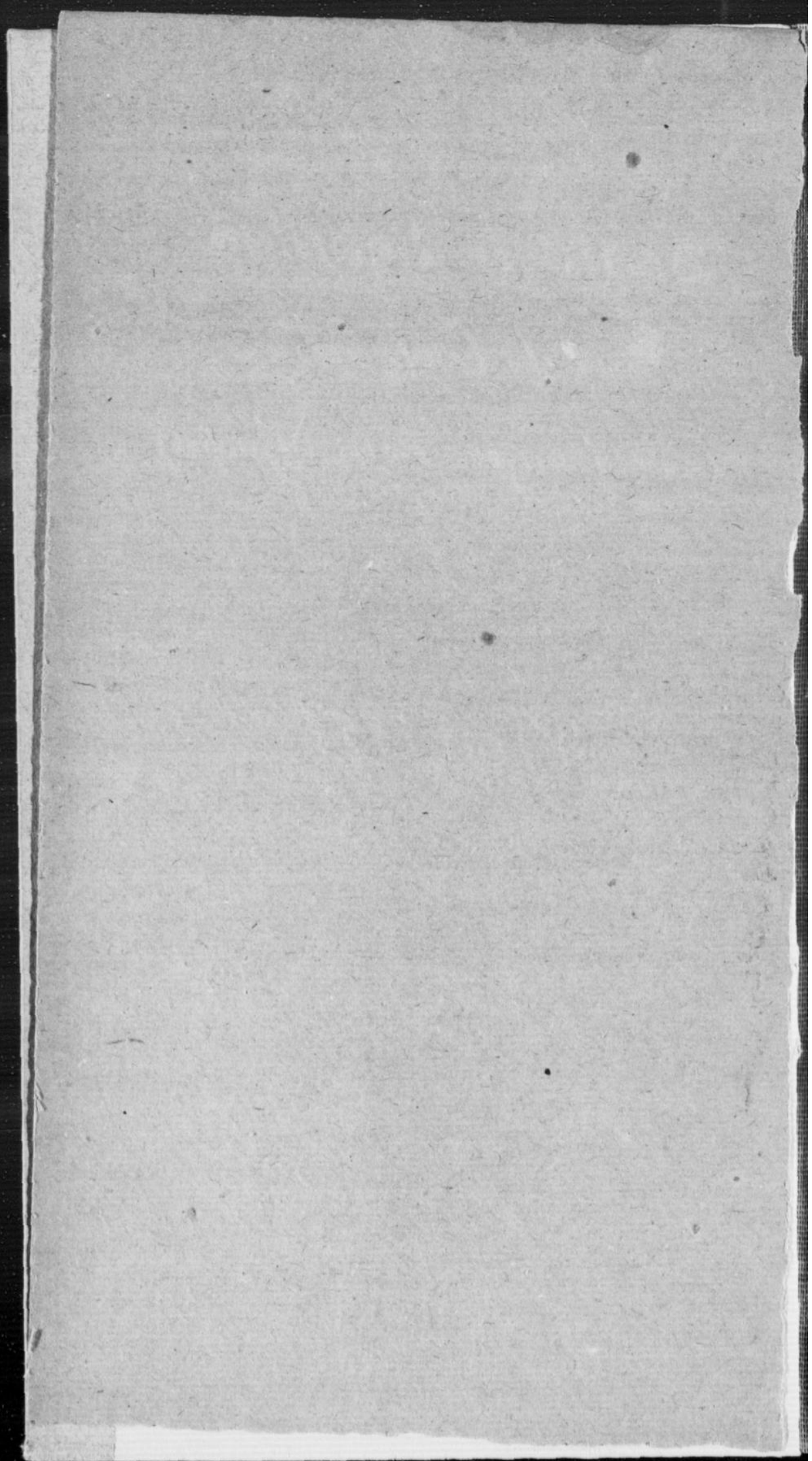
urn:nbn:de:hbz:5:1-56777

Goussen 297A

Denkwürdigkeiten
aus d. Orient

(nach französis. Missionsbriefen)
= Lettres édifiantes

Wien 1857

Գառնոն 2971

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

Արևս ժամանակ եւ ամէն տեղ ճանապարհորդութեանց ստորագրութիւնները բանասէր անձանց առջեւ մեծ ընդունելութիւն կը դտնեն, մանաւանդ երբ որ գրողները գիտուն եւ խոհեմ մարդիկ ըլլալով՝ տեսած տեղերնուն բոլոր հին ու նոր յիշատակարանները եւ պատմական տեղեկութիւններն իրենց նկարագրին մէջ կը խառնեն, եւ միանգամայն խորազնին աչքով անոնց բնակչաց բարուց մէջ թափանցելով՝ սովորութիւններնուն վրայ նոր լոյս ու տեղեկութիւն կու տան, եւ ամենէն բարոյական ու օգտակար խորհրդածութիւններ հանելով՝ անոնցմով իրենց գրուածքը կը զարդարեն:

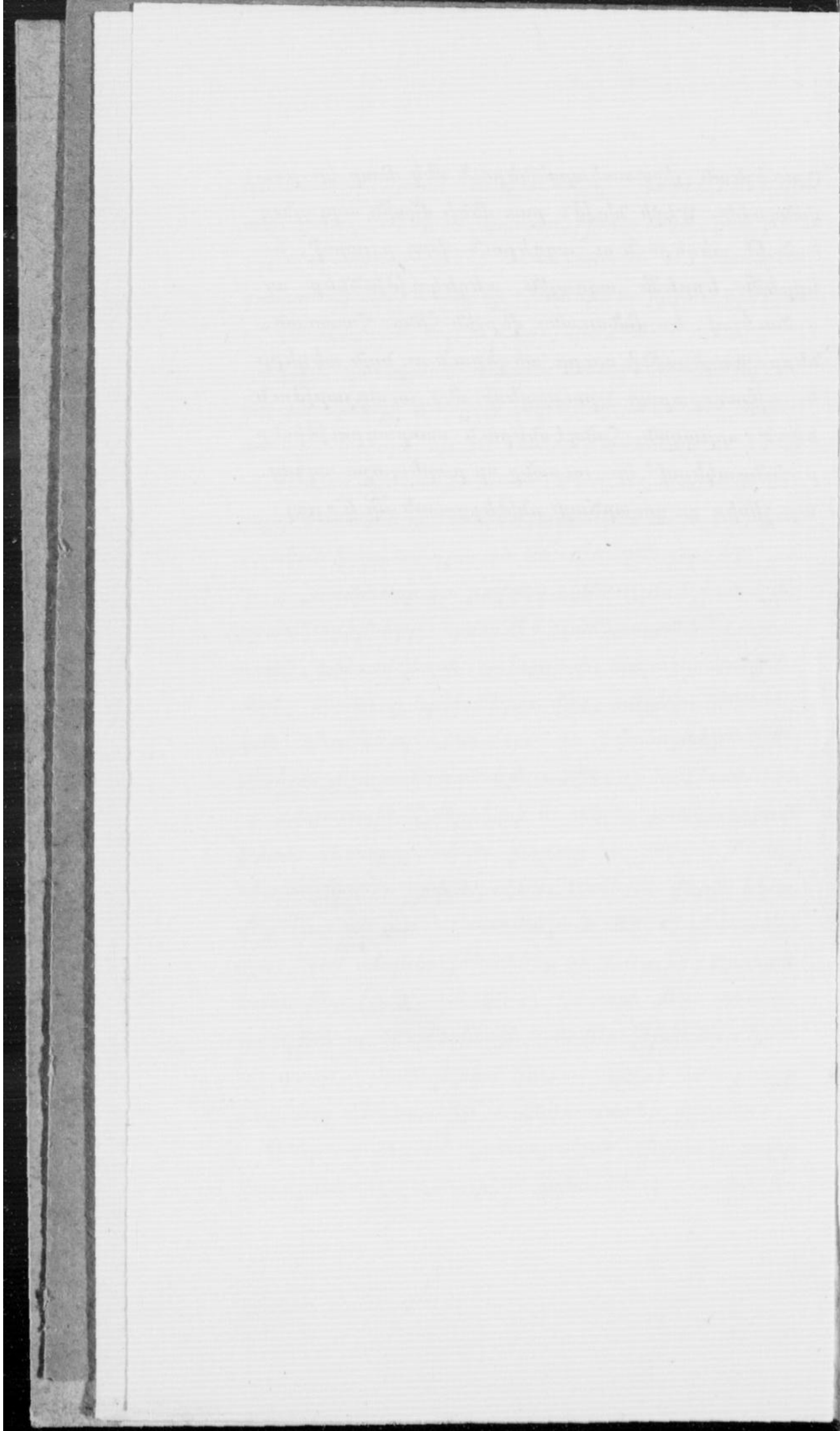
Աս տեսակ գրուածոց մէջ ստուգիւ առաջին կարգը դրուելու արժանի են եւ իրօք ալ ամէն գիտնականներէն նոյն կարգին մէջ կը դրուին, ըստ մեծի մասին Գաղղիացի Առաքելական քարոզիչներէն գրուած Շինիլ ու հետադարձական նամակները, որոնք իրենց սկզբնական գաղղիներէն լեզուաւր շատ անգամ հրատարակուելէն զատ՝ միանգամայն ուրիշ զանազան լեզուներու ալ թարգմանուած ու հրատարակուած են: Ան աստիճանի համարում գտած

են աս թղթերուն հաւաքումները, մինչեւ երեւելի աշխարհագէտներ ու պատմագիրներ՝ նոյն իսկ բողոքողաց մէջէն իրենց ուսումնական ու դասական գրուածոց մէջ անոնց կը հետեւին եւ իբրեւ ճշգրիտ ու հաւատարիմ աղբիւր կը գործածեն :

Նոյն հաւաքման ամենէն աւելի կատարեալն ու կարգաւորեալը Մէրիկոյ գրքածախին Փարիզ տպել տուածն է, որն որ 26 հատոր բաժնուած ու 1780—1783ին հրատարակուած է : Աս հաւաքման մէջ բոլոր նամակները ժամանակագրական ու աշխարհագրական կարգաւ գրուած են : Առաջին չորս (Ա. — Դ.) հատորները կը բովանդակեն Արեւելեան յիշատակագիրները, որոնց մէջ Տաճկաստանի, Հայաստանի, Եթովպիայի, Եգիպտոսի, Պարսկաստանի եւ ուրիշ մօտաւոր երկիրներու վրայ տեղեկութիւններ կան : Հետեւեալ հինգ (Ե. — Թ.) հատորներն Ամերիկեան յիշատակարաններն ունին, որոնք Հիւսիսային ու Հարաւային Ամերիկայի եւ անոնց բնակիչներուն խիստ հետաքրքրական բարուց ու սովորութեանց նկարագիրը կը բովանդակեն : Ասոնցմէ վերջն եկող վեց (Ժ. — ԺԵ.) հատորներուն մէջ Հնդկաստանի վրայ եղող տեղեկութիւնները կը գտնուին : Ասոնցմէ ետեւ ինը (ԺԶ. — ԻԴ.) հատորի մէջ Ճենաց, Թոնգինի ու Քոչինչինայի ծանօթութիւնները կան : Վերջապէս յետին երկու (ԻԵ. — ԻԶ.) հատորները դարձեալ Ճենաստանի ու Հնդկաստանի վրայ են :

Սեր աս անգամ հրատարակած տետրակը բոլոր հաւաքման Ա. հատորէն քաղուած է, ուստի եւ

Արեւելեան յիշատակարաններուն մէկ մասը կը բովանդակէ: Մէջի նիւթն ըստ մեծի մասին ազգայնոց ծանօթ տեղերուն ու ազգերուն վրայ ըլլալով, եւ երբեմն երբեմն ազգային տեղեկութիւններ ալ գտնուելով, եւ մանաւանդ վերջին հինգ հատուածները Պաղեստինի սուրբ տեղերուն ու նոյն տեղերը եւ գլխաւորաբար Երուսաղեմի մէջ աւագշաբթուն եղած սրբազան հանդէսներուն ստորագրութիւնը բովանդակելով՝ կը յուսանք որ բարեպաշտ ազգայնոց շինիչ ու զուարճալի ընթերցուած մը կ'ըլլայ:

ԱՐԵՒԵԼԵՍ

ՅՒՇԱՍԿԱՊԻՏՐՆԵՐ

ՆԱՄԱԿՆԵՐԷ ԲԱՂՈՒԱԾ

Ա. Կոստանդնուպոլիս, Էր Բնակիչներն ու Բնարիւնեան
որդերը * :

ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ այնպիսի աշխարհք մըն է՝ ուր
քրիստոնէից բազմութիւնը կարծուածէն աւելի եւ
արտաքոյ կարգի է: Հասարակօրէն Յոյն բնակչաց
բազմութեան թիւը՝ 200,000էն պակաս չի համարուիր.
Իսկ Հայերը՝ 80,000 կը սեպուին, եւ աս ալ միայն
Կոստանդնուպոլսոյ մէջ հաստատուն բնակութիւն ու
նեցողներուն համրանքն է, առանց զանոնք հաշուե-
լու՝ որոնք անդադար մայրաքաղաքին հետ երթեւե-
կի մէջ են, եւ ոչ ալ զանոնք՝ որոնք արքունեաց
կամ կառավարութեան հետ ունեցած գործառնու-
թիւններով ու յարաբերութիւններով, եւ մանաւանդ
մեծ ու ընդարձակ վաճառականութեան տուրեւառին
պատճառաւ՝ ամէն կողմերէ շարունակ մայրաքաղաք
կը թափին: Կոստանդնուպոլսի բնակչաց բազմու-
թեան վրայ ամենեւին ուրիշ բան մը այնպէս ճշմա-
րիտ ու պայծառ գաղափար չիտար՝ ինչպէս ազդու
եղանակաւ կու տան ժանտախտի ժամանակները:
Կրնամ վկայել որ վերջի (1707ին) ժանտախտը 2—
300,000 հոգի առաւ տարաւ. աս հաշիւս եղած է

* Աս եւ հետեւեալ հատուածը Հ. Թարկլէոնին, 1714ին
Մարտի մէջ, Փոնչարթրէն կոմսին գրած նամակէն քա-
ղուած է, որն որ Lettres édifiantes et curieuses ա-
նուամբ եղած հաւաքման Ա. Հատորին մէջ կը գտնուի.
Էր. 1—78:

Համրելով ան դիակները՝ զորոնք քաղքէն գուրս թաղելու տանելու համար՝ դռներէն կ'անցընէին. սակայն մէկ քանի շաբաթէ ետքը ամէն կողմ ամէն տեղ նոյն մարդաշատութիւնը, նոյն խուռն բազմութիւնը կը տեսնուէր, եւ ամենեւին կերպով մը չէր երեւար որ բնակչաց շատութիւնը նուազած ըլլայ:

Ղենովացւոց ատենները հոն բնակող բնտանիքներէն գեա շատերը մնացած են Ղալաթիա ու Պէյօղլու. առ ամէն բնտանիքներու անձանց բազմութիւնը՝ 3—400 հոգւոյ կը հասնի: Ասոնցմէ շատերը գետապանաց քով թարգման, ոմանք ալ բժիշկ են, որն որ մեծ յարգութիւն ու մեծարանք կը պատճառէ իրենց, ու Տաճկաց մեծամեծաց քով եւ նոյն իսկ մինչեւ արքունեաց առջին մեծ ընդունելութիւն ու ազատ մուտք կը շնորհէ: — Քրիստոնեայ տէրութեանց գետապանաց գերդաստաններն ու անոնց համադրի հպատակ վաճառականները՝ Փրանկ (Եւրոպացի) քրիստոնեայ հասարակութեան ամենէն պատուաւոր ու նշանաւոր մասը կը կազմեն. ասոնց բազմութիւնը գրեթէ 3000 հոգւոյ կը հասնի: — Քրիստոնէից նաւերն ալ մէկ կողմանէ Աոստանդնուպոլիս շատ մարդ կը բերեն կը թափեն: Շատ անգամ ծովեզերին ճեմելիքները կամ նաւամատոյցները (Խալէլիները) այլեւայլ քրիստոնեայ երկիրներէ եկած ճամբորդներով կը լեցուին:

Յոյնք թեպէտ եւ շատ բազմութեամբ Ղալաթիա ու Պէյօղլու կը բնակին, սակայն իրենց ամէն ազնուականաց ու ազգին երեւելիներուն բնակութիւնը՝ կայսերական քաղաքին մէջն է, նաւահանգստին անդի դին՝ որ յատկապէս Աոստանդնուպոլիս կը կոչուի: Ամենէն աւելի պատուաւորներն ու մեծամեծ իշխանները՝ Պատրիարքարան կամ Ֆէնէր ըսուած թաղը կը բնակին: Ասոնց մէջ ազգատոհմեր կան՝ որոնք կը հաստատեն թէ Յունաց հին կայսերաց ցեղերէն սե-

րած յառաջ եկած են. ուրիշ դերդաստաններ ալ
 կը պարծին թէ Ղալաքիայի ու Մոլտաւիայի տիրող
 իշխաններուն հետ արենակցութիւն ու ազգականու-
 թիւն ունին: Սքարլաթիներուն ցեղն՝ որուն առա-
 ջին պայծառութիւնը տուած է համբաւաւոր Աղէք-
 սանդր Սքարլաթի, որ Մաւրոյ-Քորտաթոյ անուամբ
 ամենածանօթ է՝ այսօրուան օրս (1714ին ատեննե-
 րը) թէ՛ համբաւովն ու թէ՛ ունեցած պատիւներովն
 ամենէն անուանին ու ամենէն երեւելին է: Մաւրոյ-
 Քորտաթոյ երկու որդի թողուցած է, որոնցմէ ան-
 դրանիկն այս երկրորդ անգամ է որ Մոլտաւիայի
 իշխան եղած է. իսկ մէկայլ Օսմանեան աէրութեան
 մեծ կամ առաջին թարգմանն է: Մենք առ ամէն
 մեծամեծներէն շատ աղէկ ընդունելութիւն գտած
 ենք: Յունաց Պատրիարքին հետ շատ սիրով ենք.
 շատ անգամ իրեն այցելութեան կ'երթանք, եւ մե-
 ղի շատ սէր ու մտերմութիւն կը ցուցնէ: Խօսա-
 կցութիւնն երբեմն կրօնական նիւթերու վրայ կու գայ.
 Ինքն իր կարծիքն ու մտածմանքները մեզի կը հա-
 զորդէ, մենք ալ՝ առանց յարգութեան ու մեծարա-
 նաց սահմանն անցնելու՝ մեր մտացն ու խորհածնե-
 րուն վրայ համարձակ կը խօսինք:

Արեւելք շանցած՝ մեծ ու շքեղ գաղափար մ'ու-
 նէի առ Նոր Հռոմայ Պատրիարքին փառաւորութեան
 ու պերճութեան վրայ. բայց երբոր առաջին անգամ
 իրեն այցելութեան գացի ու զինքն այնպիսի պար-
 զուկ բնակարանի մէջ վերջին աստիճանի աղքատու-
 թեամբ ծառայուած տեսայ՝ զարմանքէս ապշեցայ
 մնացի: Սենեակն աղքատին է եւ ամէն զարդարան-
 քէ մերկ ու թափուր: Սպասաւորները՝ բոլոր բոլոր
 երկու ողորմելի ծառայք են, ու երկու կամ երեք
 ալ վիճակաւորներ: Երբոր առանձնականաց այցելու-
 թեան երթալու ըլլայ՝ միշտ հետի (ոտքով) կ'եր-
 թայ: Հազած զգեստներն ամենեւին նշանակ մը

չունին որ զինքն ուրիշ յոյն վանականներէ որոշէն
ու զանազանեն: Ասով միայն կը ճանչցուի՝ որ քանի
մը իրեն պէս անպաճոյճ հագուած առաջնորդներ
կամ եպիսկոպոսներ իրեն կ'ընկերանան, ու քովե-
րէն ալ քանի մը կղերականք կ'երթան: Պատրիար-
քին ամենէն մեծ առաւելութիւնն ու պատիւը յայտ
կը կայանայ որ առջեւէն սարկաւազ կամ քահանայ
մը կ'երթայ՝ ձեռքը տեսակ մը փղոսկրով ու գաղ-
տակրով («էօէֆ») գործուած ու զարդարուած փայ-
տեայ եպիսկոպոսական գաւազան բանած: Շատ ան-
գամ ալ տեսայ զինքն որ աւելի պարզութեամբ
հետը միայն երկու երեք հոգի առած կ'երթար: Ի
վերայ այս ամենայնի Տիեզերական հայրապետ
պատուանունն իրեն միայն սեպհականած կը գոր-
ծածէ. եւ զինքը պէտք է կանչել չէ թէ Սրբա-
զան հայր, հապա պարզապէս՝ Սրբազան կամ Ամե-
նասուրբ (Παροσιώτατος): Այսպէս ալ երբոր Յոյնք
իրենց ուրիշ եպիսկոպոսաց վրայ կը խօսին՝ մեզի
պէս այս անուն արքեպիսկոպոսը կամ եպիսկոպոսը
չեն ըսեր, հապա՝ այս անուն քաղքին Սուրբը, զոր
օրինակ Հերակղիայի Սուրբը, Քաղկեդոնի Սուրբը,
եւ այլն:

Պատրիարքին եւ ուրիշ Յունաց առաջնորդաց
հետ ունեցած բարեկամական հաղորդակցութիւննիս
ու յարաբերութիւննիս, զորն որ միշտ վառ պահե-
լու կը ջանանք՝ զժողովուրդը մեզի անսալու շատ կը
տրամադրեն: Թէ հարք ու թէ մարք իրենց տղաքը
սիրով ու յօժարակամ մեր դպրոցները կը խաւրեն,
որպէս զի մեր առաջնորդութեան տակ սորվին ու
դաստիարակին: Շատ ատեն չէ մեր դպրոցին մէջ
Վալաքիայի իշխանին երկու տղաքն ունէինք: Ես
կոստանդնուպոլիս շատ Յոյներ կը ճանչնամ, որոնք
աղէկ խորհուրդներ ու բարի զգածմունք ունին. բայց
ընդհանրապէս խօսելով՝ աս ազգին հերձուածողնե-

րէն բազմաթիւ դարձ մը չհիրնար մարդ այս մայրաքաղաքիս մէջ յուսալ: Իրենց հին մեծութեան մնացորդաց՝ թէպէտ եւ արտմայի ու նուաստացուցիչ տեսքը՝ խելագատակնին չեմ դիտեր ինչպիսի բարձրամիտ գաղափարներով հը լեցընէ, որոնք զիրենք անընտել ու անճնահաճ կ'ընեն: Մարդ կարծէ թէ աս մեծ քաղաքս ամէն մէջը բովանդակած ամբողջութիւններովն ու հարստութիւններովը դեռ իրենց ձեռքն է: Թէպէտ եւ իրենց Ս. Հարց դրուածներն ալ չեն հասկընար, թէպէտ եւ որ աւուր վրայ անոնց վարդապետութիւններէն հը խոտորին ու հը հեռանան, կամ ողորմելի մեկնութիւններով հը ծեքեն հը ծամածռեն. սակայն միայն վերջին աստիճանի դժկամակութեամբ ու դժուարութեամբ հը տեսնեն թէ Արեւմտեայք իրենցմէ աղէկ հը հասկընան, եւ թէ այնչափ հեռաւոր տեղերէ կու գան իրենց նոյն դրուածոց ճշմարիտ իմաստը ցուցընելու համար: Իրենց մէջէն քաղցրաբարոյ եւ շատ բարետիրտ մէկը շատ անգամ ինծի ըսաւ, այնպիսի պարզութեամբ մը՝ զորն որ երբեք պիտի չմոռնամ, թէ Յոյնը հաստատութեամբ եւ ճշմարտապէս դարձի գալու համար՝ պէտք է աղքատացած ու անարգուած ըլլայ. եւ խօսքն յառաջ տանելով՝ Աստուած, ըսաւ, որ զմեզ հը ճանչնայ եւ կուղէ զմեզ փրկել, գրեթէ 300 տարիէ ի վեր զմեզ նոյն ճամբէն հը տանի: Մեր անցած գացած հարստութիւններն ու մեծութիւնը մեզի կորստեան պատճառ եղան: Շատ հը վախնամ որ անոնցմէ դեռ գլուխնիս մնացած ծխերը մեզի վերջին կործանում մ'ալ չպատճառեն:

Հայք ալ ըստ ինքեան՝ Յունացմէ աւելի գիտուն չեն, եւ ոչ ալ անոնցմէ լաւագոյն ճամբու մը մէջ. բայց Յոյներէն անհամեմատ դիւրակիրթ եւ հլու են, ու լուսաւորուելու եւ յառաջանալու անոնցմէ շատ աւելի փափաք ու բաղձանք ունին: Խրատներով կամ

քարոզներով ու աստուածապաշտութեան կրթութիւններով՝ երբեք մէկը չի կրնար զիրենք յագեցընել: Խաւական սեպելու եւ գոհ ըլլալու չէ անոնց Աստուծոյ կամ հոգեւոր բաներու վրայ երեք քառորդ կամ ամբողջ ժամ մը միայն խօսելով, ինչպէս Գաղղիա կ'ընենք. թէ որ այսպէս ըլլայ՝ Հայք շինութիւն չեն առներ. երկու երեք ամբողջ ժամ շարունակեալ անխոնջ մտադրութենէ ետքն ալ դեռ պատրաստ են նոյնչափ ժամանակ մ'ալ լսելու եւ միտ դնելու, եւ միշտ կը գանգատին թէ խրատներն ու քարոզները շատ շուտ կը լմննան:

Աստանդնուպոլսի Հայոց մէջ ամենէն մեծատուն ու ազնուական գերդաստաններէն 30—40 ընտանիք կան, որոնց եռանդն ու բարեպաշտութիւնն եկեղեցւոյ առաջին դարերուն արժանի է: Հարք եւ մարք, տղաք եւ մինչեւ ծառայք ալ ուրիշ մտածութիւն, ուրիշ հոգ չունին՝ բայց եթէ քրիստոնէական սէր ու Աստուծոյ ծառայութեան եռանդ ու փոյթ: Արնտանեաց տմանց գլխաւորներն, որոնք յառաջագոյն շատ ունեւոր եւ սաստիկ հարուստ էին եւ հաւատքի համար գրեթէ ամէն ունեցածնին կորսընցուցին, գրեթէ կը զայթագղին երբ որ մէկն իրենց կարեկից ու ցաւակից ըլլայ եւ ուզէ զիրենք մխիթարել. Ինչ կը մտածէք, կ'ըսեն իրենց բարեկամացը, Քրիստոսի Տեառն մերոյ զըուցած խօսքն յայանի կեցած չէ մի թէ Ո՛վ որ ինձի համար ամենայն ինչ կորսընցրնէ, մինչեւ նաեւ կեանքն ալ, իմ քովս ամէն բան պիտի գտնէ: Ստուգիւ չկայ այնպէս շինութիւն տուող բան մը՝ ինչպէս տեսնելն ան բարեպաշտ ծերունիներն՝ որ իրենց թէ ամուսնացած եւ թէ չկարգուած ամէն որդիքը մեկտեղ առած՝ ամէն ութ օրը մէյ մը ամէնասուրբ Հաղորդութեան կը մերձենան, եւ անմիջապէս անոնցմէ ետքը մայրերն իրենց աղջկանց հետ: Այս ամենայն այնչափ եւ

այնպիսի պարկեշտութեամբ ու ջերմեռանդութեամբ կ'ըլլայ, որ անկարելի է թէ ներկայ եղողին սիրտը չշարժի: Եթէ մենք պահելու սահմանեալ չափ ու կանոն չունենայինք, ու մեր ժամանակն ուրիշ անհրաժեշտ կարեւոր զբաղմանց բաժնելու պարտաւորեալ չըլլայինք, սակայն այնպէսով ալ շաբաթն ի բուն ամէն օր աս բարի ժողովրդեան աստուածպաշտութեան քաղցն ու ծարաւը յագեցընելու եւ գոհընելու բաւական չէինք ըլլար:

Չորս տարի յառաջ մեծափառ թագաւորին՝ Ալի Փաշա արիւննուշտ փոխարքային (վեղելն) վըայ կտրած արդար դատաստանէն ետքը, որուն աղէտալի մահը նոյն իսկ Տաճիկներն՝ անոր Հայոց դէմ գործած կատաղի անգթութեանցն արժանաւոր պատուհաս համարեցան՝ մինչեւ հիմա ուղղափառ կամ կաթողիկէական Հայերը անվրդով խաղաղութեան ու հանգստեան մէջ կը վայելեն: Այնպէս կ'երեւայ որ Տէր Աոմիտաս Հայազգի սուրբ քահանային հաւատքի համար թափած արիւնը՝ * հալածանաց հրգեհը մարած ըլլայ: Չմիացելոց կողմանէ ժամանակ ժամանակ յարուցած թեթեւ շարժումներն ու մրրիկները՝ շուտով կը փարատին կը դադրին, եւ ուրիշ բանի չեն ծառայեր՝ բայց միայն ճշմարիտ հաւատացելոց առաքինութիւնն ու աստուածպաշտութիւնն աւելի եւս զտելու եւ յստակելու:

Թէ որ բովանդակ Աոստանդնուպոլսոյ վկայութեան չենք ուղեր հաւատք զըննալ նէ, Աստուծոյ ծառային յիշատակն իրեն բարեխօսութեամբն եղած անհամար

* Ինչպէս յայտնի է Հայազգի Տէր Աոմիտաս սուրբ քահանան հռոմէական ուղղափառ հաւատոյ համար քանի մը հեղ Ալի Փաշա փոխարքային ատեանն ելլելէն ետքը՝ առանց յանցանաց անսկզբութեամբ նոյն փոխարքային անիրաւ վճռովն ի մահ դատապարտեցաւ, եւ գահճի սրոյ տակ վկայական մահուամբ իր կենաց ընթացքը կնքեց, 1707ին Նոյեմբերի 5ին:

Տրաշագործութեանց համար, ինչպէս բազմաթիւ անձինք իրենց վրայ եղած կը վկայեն ու յայտնապէս կը հռչակեն, օր աւուր վրայ առաւել եւս յարգելի ու պատկառելի կ'ըլլայ: Աս սքանչելեաց մէջ ամենէն ճշմարիտն ու իրօք տեսնուածն, որն որ առհասարակ իրեն բարեխօսութեանը կ'ընծայուի՝ անհատաւոր հոգին ու շնորհքն է, որն որ կարծես թէ Հայոց մէջ նոր կենդանութիւն ու զօրութիւն մը ստացեր է, թէպէտ եւ դեռ շատ ատեն չէ՝ որ այնչափ երկար ու դժնդակ հալածանքներ քաշեցին: Բայց աս հալածանաց ահագին մրրիկները՝ չէ թէ միայն սրտերուն մէջէն հաւատոյ եռանդը շոշոնչացուցին եւ ոչ ալ նուազեցուցին, հապա անոր հակառակ բոլոր Տաճկաստանի մէջ տարածելու եւ աճեցընելու առիթ եղան: Կոստանդնուպոլսի կաթողիկէականաց թիւն յառաջուան եղածին գրեթէ կէսին չափ մ'ալ աւելցաւ, այնպէս որ այսօրուան օրս 12,000ը կ'անցնի: Աս համեմատութեամբ Տաճկաստանի ուրիշ մեծ քաղաքներու համար ալ իմանալու է:

Մեր Կոստանդնուպոլիս եզոզ քարոզիչները շատ զբաղեցընող ուրիշ գլխաւոր մէկ գործն ու պաշտօնն ալ թիարկութեան դատապարտուած գերիները խնամելն ու հոգալն է: Աս թիարկութեան տեղը կամ բանտն՝ ընդարձակ փակարան մըն է հաստ եւ բարձր պատերով շրջապատած. միայն մէկ մուտք ունի՝ ան ալ կրկին դրամբք ամրացուցած, ուր միշտ զինեալ պահանորդներ կը կենան: Նոյն ընդարձակ փակարանին կամ նախագաւթին մէջտեղը՝ երկու խոշոր գրեթէ քառակուսի բայց անհաւասար մեծութեամբ շէնքեր կան, որոնք բոլոր օրն իրենց լոյսը միայն դռնէն ու քանի մը շատ բարձր շինած ու երկաթի հաստ վանդակաձողերով ամրացուցած պատուհաններէ կ'առնեն: Աս է աւասիկ պատերազմի կամ Դրան

Թշնամի եղող ծովահեններու (քուրսանդներու) նաւաց
մէջ բռնուած քրիստոնէից բնակարանը: Պաշտօնա-
կալք երկերկու կամ երեք երեք հոգւոյ պղտի խցիկ-
ներ ունին. իսկ հասարակ զինուորք՝ անծածկոյթ եւ
անյարկ են՝ պատերուն երկայնութեանը շինած փայ-
տեայ տախտակամածներու կամ վերնայարկերու վրայ,
ուր ամէն մէկը միայն իր մարմնոյն բռնած միջոցին
չափ տեղ ունի՝ աւելի չէ: Երկու շէնքին կամ բան-
տին մէջն ալ մէյմէկ կրկին մատուռ կայ, որուն մէկ
մասը Փրանկ կամ Եւրոպացի, իսկ մէկալը՝ Յոյն ու
Ռուս գերեաց համար է: Իւրաքանչիւր մատուռ ի-
րեն զատ խորանն ու աղքատին զարդարանքն ունի:
Աս մատուռները քանի մը զանգակիկներ ալ ունէին,
բայց հինգ վեց տարի կայ՝ որ զանոնք ալ ձեռքեր-
նէն առին, որովհետեւ Տաճիկները կը զրուցէին Թէ-
ան զանգակներուն հնչիւնը՝ եոր շինուած մկրթի մը
գմբէթին վրայ գիշերները քնացող հրեշտակները
կ'արթնցընէ:

Փոքր շէնքին մօտերը՝ հաւասարեցւոյ տուած ու
զորմութենէն՝ փոքր բայց գեղեցիկ ու վայելուչ ե-
կեղեցի մը շինուեցաւ՝ յանուն Ս. Անտոնի, որն որ
կահիւ ու կարասեօք եւ հարկաւոր եղածին չափ խս-
րաններով նաեւ քանի մ'ալ արծաթեղէն անօթնե-
րով՝ ըստ բաւականին հոգացուած է. ասիկա պաշ-
տօնակալաց ու հիւանդաց մատուռն է: Գերիները
տարւէ տարի իրենց գրագիր կամ վերատեսուչ մը եւ
անոր ստորակարգեալ աւանդապահ մը կ'ընտրեն,
որոնց ամենայն ինչ հաշուով ու համրանքով կը
տրուի, որպէս զի նոյն պաշտամանց մէջ իրենց յա-
ջորդողներուն ամէն բան ամբողջ եւ աղէկ վիճակի
մէջ յանձնեն:

Ամէն գերի միշտ մարմնոյն վրայ մէկ կամ կրկին
շղթայ կը կրէ: Տարին տասուերկու ամիս, բայց ի
չորս գլխաւոր հանդիսական տօներէն, առտուանց կա-

Նուխ կ'առնեն զիրենք նաւարան կամ ուրիշ հրապարակական տեղեր աշխատելու կը տանին: Գերիները բազմութեամբ երեսուն քառասուն հոգի մէկտեղ գործելու կ'երթան՝ երկերկու հոգի իրարու հետ շղթայով կապուած: Օրըստօրական կերակուրնին մարդ զլուխ երկու ողորմելի սեւ հաց է: Իրիկուան արեւը մարը մտած ատեն՝ կ'առնեն զիրենք տեղերնին կը տանին: Արոնց որ գործելուն վրայ տաճիկ վրակեցուները գոհ եղած են՝ իրարմէ կ'արձակուին. իսկ զորոնք որ պատժել կ'ուզեն՝ այնպէս մէկտեղ կապուած թող կու տան: Ասոնք բլլալէն վերջը՝ մէյ մ'ալ յանկարծ շէնքերնուն կամ բանտերնուն մէջ մտնելու նշան տուող բարձրագոյ ձայնը կը լսուի: Հազիւ թէ կը ժողվին ու կը համբուին՝ շուտ մը կրկին փականօք կը կղպուին մինչեւ երկրորդ առտու: Գերիներուն հիւանդացած ատեն՝ զանանք ուրիշ տեղ փոխադրելու թող տրուած չէ, պէտք է որ բանտին մէջ մնան եւ ան ալ շղթայի տակ. շղթաները միայն մահուանէ վերջը վրաներնէն կը հանեն, բայց անկից ետքն ալ վրակեցուները դեռ ապահով չեն բլլար, հապա գիակները հասարակաց գերեզմաննոց տարուելէն յառաջ՝ մեծ դրան առջեւը կը կեցընեն եւ քանի մը հեղ մեռելին մարմինը երկաթի շամփուրներով կը ծակծրկեն՝ մեռած բլլալուն վրայ կատարեալ ապահով բլլալու համար:

Մեր աս ողորմելիներուն բրած ծառայութիւնը յայտ կը կայանայ, որ զիրենք Աստուծոյ երկիւզին ու ճշմարիտ հաւատքի մէջ պահենք, իրենց համար հաւատացեալներէն մխիթարութիւն ու օգնութիւն հոգանք. հիւանդութեանց ժամանակ զիրենք դարմանենք, վերջապէս բարի մահուամբ մեռնելու օգնենք: Թէպէտ այս ամենայն՝ շատ հոգ ու մեծ աշխատութիւն կը պատճառէ, սակայն կրնամ ապահով վութեամբ հաստատել թէ ամենաբարին Աստուած

աս գործքերուն փոխարէն՝ մեծամեծ միութարու-
թիւններ ալ մէկտեղ խառնած միացուցած է :

Հաբաթուան ընթացքին մէջ դերեաց եղած այց-
ելութիւններէն զաս՝ տարին տասուերկու ամիս ա-
մէն կիրակի ու տօն օրեր երկու Յիսուսեանք երկու
բանտերը կ'երթան. նախընթաց իրիկուընէ կը մրտ-
նեն եւ դերեաց հետ մէկտեղ ներսը կը փակուին :
Իւրաքանչիւր թիարկութեան բանտերուն քահանան
առանձին փոքրիկ սենեկիկ մ'ունի, ուր որ կը քա-
շուի կ'առանձնանայ, եթէ հիւանդ չգտնուի՝ որուն
այցելութեան ելլէ : Գերիները քիչ մը ատեն հանգ-
չելէն ու յոգնութիւն առնելէն եւ քիչ մը բան ու-
տելէն ետքը՝ աղօթքի նշան կը տրուի : Սովորութիւնն
ան է որ նախ ջուր կ'օրհնուի, եւ նոյն օրհնած ջուրն
ամէն կողմ կը սրսկուի. ետքը քահանան բարձրաձայն
աղօթքը կը զրուցէ ու խղճմտանքի քննութեան
հինգ մասերը մէկիկ մէկիկ իրենց կը յիշեցընէ, վեր-
ջէն ալ զղջման աղօթքը կը զրուցէ՝ զորն որ ամէնքն
իրեն ըսելէն ետքը կը կրկնեն : Աղօթքը լմրննալէն ետ-
քը՝ կէս ժամու չափ յորդորական խրատ մը կը խօ-
սի՝ սրտաշարժ եւ իրենց ներկայ վիճակին աւելի յա-
րաբերութիւն ունեցող նիւթի մը վրայ : Յետոյ քա-
նի մը ժամ խոստովանարանին մէջ կ'անցընէ. խոս-
տովանութիւնները լմրննալէն ետքը՝ քիչ մը հան-
գիստ առնելու կ'երթայ, ան ալ եթէ հարկ չըլլայ
հոգեւարի մը քով հսկել : Առտուանց կանուխ՝ ձմե-
ռը ժամը Կին իսկ ամառը Յին զամէնն ալ կ'արթըն-
ցընեն պատարագ տեսնելու համար : Պատարագին
մէջ քահանան օրուան աւետարանին վրայ համառօտ
մեկնութիւն մը կ'ընէ : Պատարագը լմրննալէն ու սրբ-
ութիւն առնողները գոհութեան աղօթքնին ընելէն
ետքը՝ քահանան ժողվել կրցած ողորմութիւններու
վը կ'երթայ մատարան դրան առջեւ կը կենայ, ու խեղճ
դերիներն առջեւէն կարգաւ անցնելու ատեն՝ ամենուն

հաւատարապէս կը բաժնէ: Հազիւ թէ այս գործողութիւնները կը լմրննան՝ մէյ մ'ալ անդիէն ահագին շառաչմամբ յանկարծ դռները կը բացուին, եւ իւրաքանչիւր ոք կ'ելլէ կ'երթայ որ զինքն ուրիշ ընկերի մը հետ շղթայի զարնեն եւ այնպէս իրենց աշխատութեան երթան:

Արովհետեւ ժանտախտի ատենները պէտք ենք այնպիսի վիճակի մէջ ըլլալ՝ որ նոյն տարափոխիկ ախտէն բռնուողներուն կարող ըլլանք օգնութեան հասնիլ, եւ հոս Կոստանդնուպոլիս միայն 4 կամ 5 քահանայ ենք, անոր համար աս սովորութիւնն ունինք՝ որ միայն քահանայ մը թիարկութեան բանտերը մտնէ, ու հիւանդութեան բոլոր տեւած ժամանակն հոն կենայ բնակի: Առաջնորդէն աս բանիս համար հրաման ընդունողը՝ քանի մը օր առանձնանալով եւ հոգեւոր կրթութեամբ պատրաստուելէն ետքը՝ կրօնակից եղբարցն իր հրաժարական ողջոյնը կու տայ՝ իբրեւ թէ մեռնելու պիտ'որ երթայ: Իբեն աս յօժարութեամբ ու սիրով ընդունած պաշտաման մէջ երբեմն մահուան զոհ կ'ըլլայ, երբեմն ալ վտանգէն անվնաս կը զերծանի:

Ի այց եթէ մինչեւ հիմա մէկն այս մահուամբ մեռնելու էր՝ ստուգիւ միայն Հ. Յակովբոս Քաշօն է, որն որ բաց ի Հայր Հայոց անունէն՝ Կոստանդնուպոլսոյ ու Մալթայի մէջ՝ Հայր գերեաց անունն ալ ունի: Արդէն ութը կամ տասը տարի կայ, որ զրեթէ շարունակ թէ թիարկութեան բանտերուն եւ թէ ուրիշ նաւերու մէջ այնպիսի եղբայրսիրութեան գործքերու կը պարապի, որոնց հետ ամենամեծ ու ամենայայտնի վտանգներ միացած են: Նաւերէն դուրս ելլել չկրցող գերիները զինքը քովերնին նաւ բերելու ճամբան գտած են՝ իրենց տաճիկ պահապաններուն կամ վրակեցուցներուն ձեռօքը: Յամի 1707՝ երբ որ ժանտամահն ան աստիճանի սաստկացեր էր,

որ գրեթէ Կոստանդնուպոլսոյ երրորդ մասն առաւ տարաւ, աս մեծարգոյ Հայրն ինձի հետեւեալ նամակը գրեց. «Հիմա տարափոխիկ հիւանդութիւններէն պատճառած ամէն վախերէն ազատ եմ, եւ թէ որ Աստուած կ'ուզէ նէ՛ այսչափ վտանգներէ ազատելէս ետքը՝ աս ախտէն չեմ մեռնիր: Հիմայ դեռ թիարկութեան բանտէն նոր եկայ, ուր 86 հոգւոյ վերջին խորհուրդները մատակարարեցի եւ աշուրնին գոցեցի, վասն զի երեք շաբաթուան մէջ այսչափ հոգի մեռան ան ողորմելի տեղը: Յորեկը բանէ մը չէի վախնար ու երեւակայութիւնս չէր տաքնար, միայն գիշերները քիչ մը հանգիստ առնելու ատենս՝ զարհուրելի ու ահուելի երեւոյթներով միտքս բոլորովին լեցուած կը զգայի: Գլխէս անցած ամենամեծ վտանգն, որուն նմանը գուցէ բոլոր կենացս մէջ պիտի չունենամ՝ ծովածոցին ներսերը կեցող 82 թրնդանօթով Սուլթան ըսուած տաճիկ պատերազմական նաւի մը մէջ քաշածս է: Գերիներն իրենց պահպաններուն հաւանութեամբն իրիկունը զիս ներս առին. որպէս զի բոլոր գիշեր խոստովանանքնին լսեմ եւ առաւօտուն կանուխ իրենց պատարազ մատուցանեմ: Ըստ սովորութեան՝ կրկին կղպակներով դռները վրաներնէս գոցեցին: Խոստովանեցուցած ու հաղորդած 52 գերիներէս՝ 12ը հիւանդ էին, 3 հոգի ալ՝ առտուանց նաւէն ելլելէս յառաջ մեռան: Կրնաք երեւակայել թէ ան ամէն կողմանէ փակուած գոցուած եւ ամենեւին բաց ծակ մը չունեցող տեղւոյն մէջ՝ ինչպիսի ապականեալ օդ էր շնչած օդս: Աստուած՝ որ իր բազմագութ մարդասիրութեամբն աս վտանքէն ալ պահեց զիս, կը յուսամ որ ուրիշ շատ մեծամեծներէ ալ կը պահպանէ»:

Բ. Զմիւռնիա, իր բնակիչներն ու երկրաշարժը :

ՕՄԻՒՌՆԻԱ կեցող Գաղղիայի, Անգղիայի, Աե-
նեակի, Հոլանտայի ու Ճենովայի հիւպատոսներն ի-
րենց գրեթէ ամէն ազգային վաճառականաց հետ՝
մեծ եւ գեղեցիկ ու կէս մղոնի¹ չափ երկայն փողոցի
մը մէջ կը բնակին, որն որ աս պատճառաւ Փրան-
կաց փողոց կամ թաղ կը կոչուի : Զմիւռնիայի բնակ-
չաց մէջ 20,000 Յոյնք եւ 7 — 8000 Հայք կան :
Զմիւռնիա կը սկսին Յոյները Կոստանդնուպոլսոյ Յու-
նացմէ քիչ մը աւելի խոնարհամիտ ու ընտանեկան
երեւալ : Մենք իրենց արքեպիսկոպոսին ու տեղւոյն
մեծերուն հետ բարեկամական յարաբերութեանց մէջ
ենք : Տեղացիք իրենց տղաքն յօժարութեամբ մեզի
կը խրկեն, որ պզտիկուց զանոնք բարոյականի եւ ուս-
մանց մէջ կրթենք : Անոնցմէ շատերը մինչեւ նոյն
իսկ իրենց եկեղեցականները մեզի խոստովանանք
կ'ըլլան, ու Լատինացւոց պէս մեր եկեղեցին կը յա-
ճախեն :

Իսկ Հայք Զմիւռնիայի մէջ գրեթէ նոյն են ինչ
որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ են : Հայոց մէջ շատ բա-
րեպաշտ ուղղափառներ կան, ի մէջ այլոց Պարսկաս-
տանի Նախիջեւան գաւառէն եկած շատ վաճառա-
կաններ : Գրեթէ 400 տարի է որ յիշեալ գաւառն
ու շրջակայ տեղերը Գոմինիկեան Հարք կը մշակեն :
Կարաւաններուն հասնելէն ետքը, որոնք հասարակ-
օրէն տարին երեք չորս անգամ մեծ բազմութեամբ
կու գան կ'երթան, շատ մխիթարական եւ ուրախալի
բան է տեսնել՝ ուղղափառաց սուրբ խորհրդոց մեր-
ձենալու մեծ փոյթն ու եռանդը : Երբեմն եկեղեցինիս
ու վանատուննիս աս բարեպաշտ հաւատացելոց բազմու-
թեամբն այնպէս կը լեցուի՝ որ իրենցմէ զատ ուրիշ-

¹ Աս գրուածիս մէջ ամէն անգամ որ մղոն կը յիշենք,
Գաղղիացւոց lieue ըսուած մղոնն իմանալու է :

ներուն կենալու տեղ չիմնար: — Քրիստոսի ծննդեան ու զատկին՝ մեզմէ մէկը տեղացւոց խնդրելով՝ Այսրն ու Ագ հիսար եւ ուրիշ մերձակայ քաղաքներ կ'երթայ, ուր առուտուրի պատճառաւ շատ Հայազգի վաճառականներ կը ժողվին:

Օմիւռնիա շատ նեղութիւն կը կրէ յաճախ դժընգակ ու մահաբեր ժանտախտէ եւ քանդիչ ու սաստիկ զարհուրելի շարժերէ՝ որոնք ամենէն աներկիւղներն ու վախ ըսուած բանը չգիտցողներն ալ ահով դողով ու սարսափով կը լեցընեն: Հիմայ երկու տարի է որ ժանտամահն 10,000 հոգիէն աւելի սպաննեց. ետքէն տարափոխիկ ախտին յաջորդող հիւանդութիւնները՝ դրեթէ այնչափ մըն ալ վնաս տուին: Ուղղափառք աղէկ զգուշութիւն ըրին, անոր համար ալ նոյն ախտէն իրենցմէ խիստ քիչ մեռնող եղաւ: Ան քիչերուն մէջ մեծապատիւ Գանիէլ Տուրանդի իրենց ծերունի եպիսկոպոսն ալ ժանտախտէն զարնուեցաւ: Ինք 80ն արդէն անցած սքանչելի ու սուրբ առաջնորդ մըն էր, եւ իր քաղցրութեանն ու առաքինութեանցը համար՝ ամենուն մեծ սուգ ու տրտմութիւն պատճառեց:

Իսկ երկրաշարժներուն գալով՝ մարդ ո՛չ կրնայ անոնցմէ զգուշանալ, ո՛չ ալ յառաջատես ըլլալ: Աս շարժերն ամէն ժամանակ դիշեր ու ցորեկ ատեն յանկարծ վրայ կը հասնին: Երբեմն ան աստիճանի յանկարծօրէն ու խուճապաւ կը պատահին, որ ուրիշ ապաստանարան չիմնար՝ բայց միայն խիզճը մաքրելով մահուան պատրաստուիլ եւ ինք զինքն Աստուծոյ գթութեան յանձնել: Շատերը կը կարծեն թէ ամբողջան սոսք ատեններն երբ որ ծովն երկայն ժամանակ խաղաղ ու հանդարտ մնայ՝ մօտերը պատահելու երկրաշարժի հաւաստի ու անվրէպ կանխագուշակ նշանակ մ'ըլլայ: Իսկ ես ընդ հակառակն միտ դրի որ շատ անգամ ան ատեն շարժ պատահեցաւ՝ երբ

որ ծովը մրրկալից ալէկոծութեամբ կը յուզէր. ուրիշ անգամներ ալ դիտեցի որ ամբողջ օրերով ծովուն վրայ խաղաղ հանդարտութիւն կը տիրէր, սակայն երկրի վրայ շարժի կամ երերման եւ ոչ թեթեւ նշան մը տեսնուեցաւ:

Ահասարակ այնպէս կարծուեցաւ թէ Չմիւռնիայի 1688ին պատահած ընդհանուր քանդումն ու աւերը՝ աներուն քարերով շատ բեռնաւորած ըլլալէն պատճառած ըլլայ, որով անոնց ծանր եւ դժուարաշարժ զանգուածը՝ կրկնուած սասանութեանց բաւական տեղի չտալով եւ ասով շարժը դիմացն արգելք գտնելով՝ աները տապալեց կործանեց: Քաղաքը նորէն շինելու ատեն աս անպատշաճութեան ալ առջեւն առնուեցաւ: Ամէն տուն միայն հիմէն մինչեւ 15—20 ոտք բարձրութիւն՝ քարուկիր է, իսկ մնացած շէնքն իրարու խոտորնակի ազուցած փայտերէ կամ տախտակներէ է, եւ փայտերուն միջոցները անթուրծ աղիւսով (սեփիճով) կը լեցընեն ու վրայէն ալ կրածեփով կը բռեն (պոփանա կ'ընեն): Իրօք ալ անկից ետքը շատ սասանութիւններ պատահեցան, ու նաեւ քաղաքը քանդող ու կործանող սասանութեանն աւելի սաստիկ ու զարհուրելի շարժեր ալ եղան՝ որ ամէն բան ամէն շէնք կը շարժէին ու կ'երեցընէին, աները սաստիկ ցնցմանէ կը տատանէին, սակայն գրեթէ շէնք մ'ալ չփլաւ:

Չմիւռնիա քաղաքը լերան մը ստորոտը շինուած է, եւ ճակատը բովանդակ նաւահանգստին երկայնութիւնը բռնած է: Աս նաւահանգստին մուտքը կամ բերանը՝ ծովուն մէջ քաղաքէն 3 կամ 4 մղոն հեռու եղող պղտիկ ամրոցով մը պատսպարուած է: Արժանահաւատ մարդկանէ լսեցի թէ քաղաքին կործանման ժամանակ՝ իսկզբան տեսեր են որ նախ ամբողջը փլերինկեր է, ու երերումն անկից ծովուն տակէն քալելով՝ դէպ ի ջամաք է յառաջացեր, եւ որչափ

երկրին մօտեցեր է՝ այնչափ աւելի եւս սաստկութեամբ սկսեր է ծովը փրփրալ, եռալ, գոչել ու մռնչել: Նոյն աղետից հանդիպած օրը Յուլիսի 10ին, որուն յիշատակն ամենուն զեռ գող ու սարսափ կը պատճառէ՝ Զմիւռնիայի մէջ տարեդարձ մը հաստատուած է, որ պահօք եւ աղօթիւք ու սուրբ խորհրդոց մերձենալով բնակիչներէն կը կատարուի:

Գ. Գամասիոս Կաղաթ* :

ՊԱՄԲԱՍԿՈՍԻ համառօտ ստորագրութիւն մ'ընել ուզելով՝ կը շատանամ ըսել թէ Գամասիոս Օսմանեան պետութեան երրորդ քաղաքն է, որ մեծութեան կողմանէ Փարիզին կը հաւասարի: Շատ գեղեցիկ մզկիթներ կան, բայց ասոնց մէջ գլխաւորաբար ահագին մեծութեամբ բոլոր սպիտակ մարմարիանով զարդարուած մզկիթ մը կայ, որ յայտնապէս հին քրիստոնէից ճարտարապետութեան գործքն է. աս շէնքս յառաջագոյն քաղքին մետրապոլտական եկեղեցին էր: Առաջուան դաւթին տեղն՝ հիմա քառակուսի սրահ մըն է, որն որ 20,000 հոգիէ աւելի ունկնդիր կրնայ առնուլ:

Քաղքին դիրքը բոլոր երկրագնախ սխրալի եւ ամենագեղեցիկ դիրքերէն մէկն է: Բոլոր հարթ դաշտավայրի մը վրայ շինուած է, որն որ միայն ջուր վազելու հարկաւոր եղածին չափ դարվար է. ջուրն ալ շատ առատ է, եւ կրնայ բոռիլ թէ Գամասիոսի պէս շատաջուր քաղաք չկայ: Աճիտ եւ շատ յստակ աղբերական մը ջուրը՝ կ'երթայ կը խառնուի մերձակայ լեռներէն իջնող առուակի մը հետ, որ դաշտին արեւելեան կողմէն թաւալելով կը հասի. աս միացած ջրերը՝ գետակ մը կը ձեւացընեն:

* Աս համառօտ ստորագրութիւնը Հ. Ռուսէին 1750ին Սեպտեմբերի 15ին գրած նամակէն առնուած է, որն որ գրուածիս սկիզբը յիշուած հաւաքման Ա. Հատորին մէջն է. եր. 267—278:

Գամասկոս քաղաքն աս սիրատեսիլ դաշտին անմիջապէս սկիզբը շինած է: Գետակը քաղաք հասնելէն յառաջ եօթը ճիւղ կը բաժնուի, որոնցմէ մէկը քաղքին պիտոյից համար է, իսկ մնացած վեց բաժինները՝ բոլոր դաշտավայրը կ'առողանեն:

Արբոր առաջին անգամ աս գետակին եօթն առաջը բաժնուելու տեղը տեսայ՝ զարմանքէս ապշեցայ մնացի. գործքին արուեստն ու հաստատութիւնը զարմանքս յափշտակեցին: Ոչ ոք կրցաւ ինձի ըսել թէ երբ կամ որ թագաւորին ատենն աս հրաշակերտս շինուած ըլլայ: Գետին քաղաք վաղող մասը՝ քաղաքացւոց առատ ջուր կը մատակարարէ, այնպէս որ հարկաւոր եղածին չափ գործածելէն վերջը՝ տան մէջ կամ տնէն դուրս եղող աւազանները կամ ջրհորներն ալ կը լեցնեն: Աս ջրերը քաղքին այլեւայլ կողմերը տանելու համար՝ հարկ եղած է մեծամեծ ծախիւք ընդերկրեայ ջրանցքներ շինել: Նոյն ջրանցքները ծածկած ճամբաներու կը նմանին, որոնց մէջէն երկու կամ երեք հոգի քովէ քով կրնան քալել: Մէկալ վեց առուակներն՝ որ դաշտին երեսը կը տարածին՝ բաղմաթիւ պտղոյ պարտէզներ կ'առողանեն, որոնք առատ պտուղ կու տան, այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ Գամասկոսի աս ջրարբի դաշտին պարտէզներուն պէս առատ եւ համեղ պտուղ ունեցող բարեբեր տեղ մը չկայ:

Գ. Լիբանան լեռանց Ռէլ դէպ ի Բաննային ճամբորդութիւն մը*:

ՀՈՎՏԵՄԲԵՐԻ 13ին 1721ին Հ. Պոնամուր եւ ես (Հ. Փրզիբէօ) Թրիփոլիէն մեկնեցանք՝ հետերնիս Լիբանանու լեռներէն երեք Մարտիդ ուղեցոյց եւ առաջնորդ առնելով: Չորս օր շարունակ ճամբայ ը-

* Քիչ մը յառաջ յիշատակուած հաւարման նոյն Ա. Հատորին մէջէն. եր. 279—294:

Նեխէս ետքը՝ հասանք Արկէս՝ Լիբանանու օտորոտն
 եղող պզտի գեղը, մայրի անտառներէն 6 մղոն հե-
 ուռ: Թէպէտ շատ փութացինք ու աճապարեցինք
 այսու ամենայնիւ հազիւ իրիկուան ժամը 10ին լու-
 սընկայի ատեն կրցանք հասնիլ: Գիշերը պարտաւո-
 րեցանք գետնի վրայ եղէգներէ շինուած խրճրթի մը
 մէջ անցընելու, եւ գիշերն ի բուն սաստիկ ու դժնգահ
 հովէ շատ չարչարուեցանք: Երկրորդ օրը առտուանց
 կանուխ արեւուն ելլելէն 2 ժամ յառաջ ճամբայ ե-
 լանք: Ուղեցոյցներն զմեզ շատ խորտաբորտ ճամբա-
 ներէ կը քալեցընէին, որով սաստիկ կը յոգնէինք,
 սակայն քիչ ճամբայ կ'ընէինք:

Ճամբան Անդուրին պզտի գեղէն անցնելու ատեն-
 նիս՝ զիւղապեան զմեզ տեսնելով՝ առջեւնիս ելաւ
 դիմաւորեց զմեզ, ու կէսօրն իր քովը ճաշելու հրա-
 վիրեց: Շատ աղէկ ըրած կ'ըլլայինք եթէ հրաւերն
 ընդունէինք, վասն զի հաղիւ կէս մղոն զիւղապե-
 տին անէն հեռացեր էինք, մէյ մ'ալ յանկարծ պաղ
 անձրեւի տարափէ մը բռնուեցանք, որ կարկառ-
 խառն եւ որոտմանց ու կայծականց սաստիկ շառաշ-
 մամբ եւ դղրդմամբ երկինքէն կը տեղար, ու ամբողջ
 երկու ժամ տեւեց. անկարելի ալ էր նոյն միջոցին
 տարափէն պատուարելու յարկ մը գտնել: Անձրեւը
 մէկ վայրկենի մէջ բոլոր զգեստնիս թափանցեց
 թրջեց. մինչեւ ծնկուրներնուս կէսը ցեխի եւ ջրոց
 ուղխերու («էլեր») մէջէն կը քալէինք: Անձրեւն՝ որն
 որ գացած ճամբանիս գետանման հեղեղի մըն էր
 դարձուցեր, լերանց վրայ ձեան կը փոխուէր: Աեր-
 ջապէս անպատմելի աշխատութեամբ հասանք Մար-
 Սերգիս կամ Սուրբ Սարգիս մեծարդոյ Աարմեղեան
 Հարց մենաստանը: Իրենց ցուցրցած սիրոյ խնամքն
 ու նպաստը՝ մեզի շատ յարմար ատենին եկաւ, վասն
 զի այնպիսի ոշորմելի վիճակի մէջ մեզի ամէն հար-
 կաւոր եղածն հոն պատրաստ գտանք: Հոկտեմբերի

15ր հանգչելու համար նոյն վանատան մէջ անցուցինք: Աս վանքն այնպիսի ահագին եւ բարձր քարաժայռի մը ստորտը շինուած է՝ ուր հազիւ միայն արժիւններն ու անգղները կրնան մերձենալ եւ դադարիլ:

Ապառաժին մէջ կոփուած փորուած այրերն ու անձաւները (ճաղարանները) շէնքին մեծ մասը կը կացուցանեն. բնութիւնն ու արուեստը միանալով՝ աստանս բաւական վայելչութիւն ու պատշաճութիւն կու տան: Մատուռը չափաւոր մեծութեամբ այր մըն է, բայց այնպէս պատշաճ եւ յարմար՝ որ կարծես թէ ապառաժին մէջ քանդակագործի ձեռքով փորուած է: Քարաժայռէն՝ առատաբուղիս եւ շատ պայծառ ու առողջարար աղբիւր մը կը վազէ, որն որ խոհանոցէն եւ ուրիշ ջուր պէտք եղած տեղերէն անցնելէն ետքը՝ պարտէզ կ'երթայ եւ ամէն տեղ աղէկ առատութեամբ կը ջրէ, ուր աղէկ առատ բանջարեղէն կը բուսնի: Ս. Սարգսի վանքին բնակութիւնն ամառը շատ հաճոյական եւ զուարճալի է: Կարմեղեան Հարք տարւոյն վեց ամիսը հոս կ'անցընեն. բայց Լիբանանու ձիւներն ու կսկծեցուցիչ ցուրտը ձմերուան բնակութիւնն այնպէս անտանելի կ'ընեն՝ որ բնակիչք կը ստիպուին առաջին ցրտերն սկսելուն պէս՝ մինչեւ զատկի ատեններն իրենց վանքին այրերն ու քարանձաւները թողուլ եւ Թրիփոլի քաշուիլ:

Արկորոգ օրն ամսոյն 16ին Լիբանանու մայր ծառերը տեսնելու գացինք: Ճամբաներն անձրեւէն դեռ ցամքած չորցած չըլլալով՝ խիստ չարչարուեցանք մինչեւ որ Ս. Սարգսէն մայրից անտառն հասանք, որ շատ հեռուէն ալ կը տեսնուի: Ուզածնուս պէս դիտեցինք զննեցինք: Մայրի ծառերը պզտի լերան մը վրայ են, որու՞ գագաթն ընդարձակիկեկ սարագաշտ մը կայ. աս սարագաշտն իրմէ բարձրագոյն

լերանցմէ՝ պատկի պէս բոլորուած շրջապատած է, որոնց կատարը ձիւնով ծածկուած է: Հռչակաւոր մայրերն աս սարագաշտին վրայ շատ են, բայց աւելի մատղաշ ու պզտի ծառեր են քան թէ մեծ եւ բազմամեայ հին ծառեր, այնպէս որ հազիւ տասուերկու հատ մը արտաքոյ կարգի մեծութեամբ կրցայ համրել: Ամենէն մեծերն ու հաստերը չափեցինք, եւ գտանք որ բներնուն շրջապատը վեց գրկաչափ (քուլաճ) էր. քանի մը հատ ալ տեսանք՝ որոնք իրենց բնոյն վրայ քիչ մը բարձրանալէն ետքը՝ կը բաժնուին հինգ վեց ծառ կը դառնան, եւ աս վերջիններուն ամէն մէկն այնչափ հաստութիւն ունի՝ որ երկու հոգի հազիւ կրնան գրկել. բայց երբոր աս ծառերը բնոյն վերին կողմը կը միանան՝ հիանալու լայնք մը կ'ունենան. բարձրութիւննին ալ նոյնպէս լայնքին համեմատ է: Ճամբորդներն՝ որոնք սովորութիւն ըրած են ամէն անցած դացած տեղերնին անուննին փորել ու գրել, ամենէն հաստ մայրերուն կեղեւները քերթեր տաշեր են՝ ան ծառերուն վրայ ալ անուննին փորելու համար. ան ձեղքուածքներէն խժի (չաճի) նման ազնիւ բալասամ մը կը վազէ, եւ աս զարմանալի յատկութիւնն ունի՝ որ վերքերը կը չորցընէ, որուն փորձն անմիջապէս նոյն տեղը տեսանք:

Ամենէն հաստ մայրերու բներուն տակ՝ չորս քարէ սեղան կայ: Քրիստոսի Այլակերպութեան տօնին օրը Մարոնիդներուն պատրիարքը բազմաթիւ եպիսկոպոսներով, քահանաներով եւ կրօնաւորներով հօն կ'երթայ. ասոնց ետեւէն 5—6,000 Մարոնիդներ կ'երթան, որոնք ամէն շրջակայ եւ հեռաւոր կողմերէ հօն կը թափին կու գան՝ աս տօնախմբութիւնը կատարելու համար, զորն որ իրենք Տօն մայրից կ'անուանեն: Թէպէտ Մարոնիդք աս հանդէսն Այլակերպութեան տօնին օրը կը կատարեն, բայց չէ թէ

անոր համար, ինչպէս քանի մը պատմիչք առանց
պատճառի մը ու առանց հիման ըսին՝ իբրեւ թէ
Մարտինիգք համարին թէ Բրիտանոսի տեառն մերոյ
Այլակերպութիւնն աս լերան վրայ եղած ըլլայ. ի-
րենց արարողութեան գրքին մէջ նոյն տօնին օրը
յայտնապէս գրուած է թէ Բրիտանոսի Այլակերպու-
թիւնը Թաբոր լերան վրայ եղած է: Աս պատմչաց
այսպէս կարծելու անկից առիթ եղած է՝ որ Թաբոր
լերան համար կրնայ ըսուիլ թէ ան լերանց մաս մըն
է՝ որոնք ընդհանուր անուամբ Լիբանան եւ Անտի-
լիբանան կը կոչուին:

Լիբանանու լերինք ան լեռներն են՝ որ ծովեզե-
րաց կողմերը կը տարածին, Յորդանան գետին բխած
ակունքներէն կամ Կարմեղոս լեռնէն սկսեալ՝ մինչեւ
Գամասկոսէն միայն մէկ կամ երկու օր հեռու. իսկ
Անտիլիբանան ան լերանց շղթան է՝ որն որ աւելի
երկրին ներսերը կը ձգուի, եւ Լիբանանու լերանց
կարգէն՝ ընդարձակ դաշտով մը կը բաժնուի, ու Գա-
մասկոսէն մէկ կամ երկու աւուր ճամբայ հեռու՝
Պաալպէքի կողմերէն կը սկսի: Անտիլիբանան անոր
համար կոչուած է՝ որովհետեւ աս լերանց կարգը
Լիբանանու լերանց շղթային անմիջապէս դիմացը
կեցած է:

Մեծ մայրերն եղած սարագաշտին օղն այնպէս
ցուրտ կ'ընէ, որ ոչ ոք կ'ուզէ հոն բնակիլ. սակայն
գիւրքն ու տեղը շատ սիրացուցիչ ու զբօսուցիչ է:
Հոն շատ բժշկական եւ սրիշ հազուագիւտ բոյսեր
ու տնկեր կան: Ամէն տեսակ որսի կենդանիք առատ
են. անգղներէն եւ ուրիշ գիշատող թռչուններէ զատ
վախնալու բան չկայ: Երկիրը շատ արգասաւոր ու
բերրի կ'ըլլար, թէ որ մշակուած ըլլար. աս գետինն
առատ տեսակ մը ծորենուց թփեր կը բուսցընէ, որոնք
ախորժահամ սեւ պտուղ մ'ունին: Յառաջագոյն
Լիբանանու լեռները մայր եւ եղեւին ծառերու ան-

տառներով ծածկուած էին, իսկ այսօրուան օրս միայն վերոյիշեալ սարագաշտին ու Քաննուպինի մօտ ուրիշ լեռան մը վրայ մայրի ծառեր կը գտնուին: Աս կողմերս հիւսանց գործուածները միայն մայրի փայտէ կ'ըլլան, եւ շատ աղէկ ու աղուոր գործուած են:

Հոկտեմբերի 17ին Ս. Սարգսէն ճամբայ ելանք մէկ մղոն հեռու եղող Մար-Եղիշա այսինքն Ս. Եղիշէ վանքն երթալու համար: Ս. Սարգսի վանահայրն ու իր կրօնաւորներէն երկու հոգի մեղի ընկերացան: Սուրբ Եղիշէի վանքն ահաւոր լեռան մը ստորոտը Մար-Կատիշա (Սուրբ գետ) ըսուած գետին ափանց մօտ շինուած է: Աս գետը խորունկ ու նեղ հովտի մը մէջէն կը վազէ, եւ բոլոր գետափը սարօններով կամ փիճիներով, ընկուզիներով, կաղնիներով ու այգեստաններով ծածկուած է: Գետէն երեսուն քայլ հեռու ամէն կողմանէ լեռանց շղթայ մը երեւան կ'ելլէ, գրեթէ բոլորովին ժայռերով ծածկուած: Աս քարաժայռերուն մէջ խորունկ քարանձաւներ կը տեսնուին, որ երբեմն բազմաթիւ միայնակեցաց բնակարաններն էին, որոնք աս միայնարաններն անոր համար ընարեր են, որպէս զի աս աշխարհքիս վրայ իրենց խտամբեր ճգնութեանն ու հանապազօրեայ ապաշխարութեանը՝ միայն աս այրերը վիպ ունենան: Նոյն սուրբ ճգնաւորաց ու ապաշխարողաց յորգաբուղի արտասուքն է որ վերոյիշեալ գետին՝ Սուրբ անունը տուած է: Աս գետին աղբերակուիքը Լիբանանու լեռանց մէջն է:

Ս. Եղիշէի վանքին առաջնորդն զմեզ մեծ սիրով ընդունեցաւ: Վանքին բնակիչքը 20 Մարոնիդ կրօնաւորներ են, որոնք Բերիացի կամ Հալէպեան վանականք կը կոչուին: Հոս մինչեւ ամսոյն 18ը կեցանք. 18ին առաւօտուն մեր ուղեցոյցներուն հետ ճամբայ ելանք Քաննուպին երթալու, որ Ս. Եղիշէի

վանքէն միայն երկու մղոն հեռու է: Ճամբան քանի մը հին վանքերու մնացորդներ տեսանք՝ ուր երբեմն միայնակեացք կը բնակէին, իսկ հիմակ ամայի ու անբնակ մնացեր են կամ Մեթուալի ըսուած տաճիկ աղանդաւորներէն քանդուած ու կործանուած են: Գեռ կը տեսնուին քանի մը այսպիսի մենաստաններու աւերակներ՝ անանկ սեպ ու ցից ապառաժներու վրայ՝ որ մարդ չիկրնար ըմբռնել ու երեւակայել թէ ինչպէս կարելի եղած է հոն ելլելը: Քարաժայռի մը մէջ շատ աղուոր փորուած մատուռ մը մտանք. մէջը դեռ երկու խորան ամբողջ կեցեր են. մէկուն վրայ Ս. Աստուածածնի պատկեր մը, իսկ մէկալին վրայ՝ Ս. Անտոնի պատկեր մը կայ: Նոյն ապառաժին մէջ մատրան մէկ կողմը քանի մը դատարկ խցեր տեսանք, ուր միայնակեացք չեն կրնար հանգիստ բնակիլ: Սուրբ ըսուած գետն աս լերանց ստորոտին քովէն կ'ընթանայ, որուն ընթացից երկայնութիւնը հինգ վեց մղոնի կը հասնի:

Քաննուպին՝ որ Մարտնիդներուն պատրիարքին բնակութիւնն է, շատ աղէկ հիւրընկալութիւն գտանք: Աստեղաց կրօնաւորները քիչուոր են, բնակարաննին ու աւելի եւս հագուստնին եւ կերակուրնին շատ աղքատին ու ողորմելի է: Պատրիարքը կրօնաւորաց եւ քովը կեցող քանի մը մարտնիդ եպիսկոպոսաց հեռ՝ կատարեալ վանական միաբանութեամբ եւ նմանութեան արժանի վարուց պարզութեամբ ու սրբութեամբ կ'ապրի: Թէպէտ վանքն այսպէս չքաւոր ու աղքատ է՝ այսու ամենայնիւ օտարականները մեծաւ յօժարութեամբ եւ շատ սիրով կը հիւրընկալէ: — Պատրիարքը կարմրագոյն զգեստ մը հագած էր, եզրները մուշտակ կարուած. աս զգեստին տակէն ծիրանեզոյն կապայ մը հագեր էր:

Վանքին եկեղեցին Ս. Կուսին ընծայուած է. պատրիարքը մեզի զրուցեց թէ նոյն ժամը 1400 տաւ

բւան հնութիւն ունի: Աս եկեղեցին ընդարձակ այրի մը մէջ շինած է, որ բաւական գեղեցիկ ու վայելուչ եւ նկարներով ալ զարդարուած է: Պատրիարքն այս պատկերաց մէջէն Իննովկենտիոս ԺԱ. Բահաւնայապետին եւ Լուդովիկոս ԺԳ. Գաղղիայի թաւառորին կենդանագիրներուն վրայ զմեզ մտադիր ընել տուաւ: Եկեղեցւոյն մէջ իրենց ցորեկուան եւ գիշերային ժամերգութեանցն առաջիկայ եղանք, ժամասացութիւնները շատ կրօնական եռանդեամբ ու ջերմեռանդութեամբ կը կատարուին: Իրենց պատարագամատոյցն ու աստուածային պաշտամանց աղօթքները շատ հին են եւ հին ասորերէն լեզուադրուած, փոքր մաս մ'ալ արաբերէն լեզուա է՝ բայց ասորի գրերով գրուած: — Կրօնաւորաց բնակելու խցերը եկեղեցւոյն մօտ փապարներու եւ անձաւներու մէջ են, ամառ ձմեռ անկից ժամ երթալու համար՝ ի հարկէ եղանակներուն խստութիւնն ու անհարթութիւնը կրելու են:

Մեր Բաննուպին կեցած սահաւորեաց ժամանակը պատրիարքն զմեզ ամէն անգամ իրեն եւ իր կրօնաւորաց սեղանին կը հրաւիրէր. կրօնաւորաց կերակրոյն մէջ սահաւապիտութիւնն ամենայն ճշդութեամբ կը պահուի. մեղի բրած խնջոյից ատեն առջեւնիս դրած կերակուրներն էին ձեթով եփած ընդեղէն ու բանջարեղէն, քանի մը բոլկ, քիչ մը աղած ձուկ ու չոր սեւ հաց մը. բայց զինին սքանչելի է, եւ բոլոր Գաղղիայի մէջ անկից ազնուագոյնը խմող չկայ:

Պատրիարքն ամէն եղանակաւ ջանաց եւ զմեզ շատ թախանձեց որ իր վանքին մէջ երկար ատեն կենանք. բայց ճամբայ ելլելու օրերնիս արգէն յառաջուց որոշուած բլլալով՝ իրեն հրաժարական ողջոյննիս տուինք, կրօնաւորաց գիշերային ժամերգութեան ներկայ գտնուելէն եւ պատարագնիս մատուցանելէն ետքը: Պատրիարքն զմեզ պատուել ուզե-

լով՝ իր անձնական պատարագի զգեստներն հագնել տուաւ, որոնք շատ վայելուչ շինուած են: Յետոյ օրհնութիւնը խնդրեցինք ու մեկնեցանք գացինք: Ինքն իր սարկաւազը մեզի ուղեցոյց տուաւ, վասն զի ան կողմերուն ճամբաները շատ գժուարուտ են:

Վանքին մեծ դռնէն քարրնկէց մը հեռու Սրբուհի Մարինեայ ընծայուած մատուռ տեսանք: Բովանդակ գաւառին մէջ աս կուսին սրբութեան համբաւը հռչակուած ու տարածուած ըլլալով՝ ամէնքն ալ նոյն Սրբուհոյն արտաքոյ կարգի մեծարանք ու ջերմեռանդութիւն ունին: Պատմչայ Սրբուհոյն վարուց մէջ պատմածներուն վրայ հոնտեղը ոչ ոք կը տարակուսի: Աս պատմիչները կը զրուցեն թէ նոյն կոյսն Աստուծոյ մասնաւոր ազգեցութեամբ զգեստները փոխելով եւ կրօնաւորի սքեմ՝ հագնելով՝ ան անծանօթ կերպարանաց մէջ շատ տարիներ Աստուծոյ ծառայեր է. եւ կը յաւելուն թէ Աստուծոյ թոյլտուութեամբն անիրաւութեամբ զրպարտուելով թէ իր կարգին դէմ անարժան յանցանք մը գործած ըլլայ, իրեն մեծաւորէն պատժուեր է խիստ ապաշխարութիւն ընելու նոյն այրին մէջ՝ ուր հիմայ ան մատուռն է՝ որուն մէջ զինքն այնպէս կը յարգեն ու կը մեծարեն: Բայց Աստուած որ միշտ իր ծառայից անմեղութիւնը կը պաշտպանէ՝ աս անուանի կուսին մահուան ժամանակն անոր անմեղութիւնը յայտներ է, եւ աս աշխարհքէս սկսեալ՝ իր առաքինութիւնը վարձատրեր է մեծամեծ հրաշքներով՝ որոնք անոր տապանին վրայ կատարուեր են:

Աս ջերմեռանդ մատրան մէջ ազօթքնիս ընելէն ետքը՝ ճամբայ ելանք Ս. Անտոն (Մար-Անդուն) երթալու, որն որ Բաննուպինէն երկու միլոնի չափ հեռու է: Հոն հասնելու համար հարկ եղաւ այնպիսի խորտաբորտ եւ առապար լեռ մը ելլել իջնել՝ որուն նմանը դեռ տեսած չեմ: Ս. Անտոնի վանքը լերան

մը կողին վրայ է, շատ առլեփ ու սեպ ապառաժի մը մօտ: Մեր հոն գացած առեն 30 Հալէպեան ըստուած կրօնաւորք կային, որոնց մէջէն 12ը քահանայ էին: Ապտալլահ եպիսկոպոսը, որն որ 25 տարի յառաջ իր քահանայութեան ժամանակ աս կրօնին հիմնիչն ու առաջին վանահայրն եղաւ՝ զմեզ շատ սիրով ու մարդասիրութեամբ ընդունեցաւ: Նոյն առաջնորդն յիշեալ վանքին մէջ ճշմարիտ սուրբի մը վայել վարք կը վարէ. բնակարանն ամենէն պարզ կրօնաւորներուն խցերուն պէս աղքատին է. եւ թէպէտ իր վանականքն արդէն խստակրօն կեանք մը կ'անցընեն, այսու ամենայնիւ ինքն անոնցմէ շատ աւելի խստամբերութեամբ կ'ապրի: Ինքն ուրիշ կրօնաւորներէն միայն իր մանուշակագոյն զգեստովը կը տարբերի:

Երկու օր ամբողջ զմեզ քովը պահեց ու չթողուց երթալ, որպէս զի իր վանքն ու շրջակայ տեղուանքն աղէկ մը տեսնենք: Վանքն իրարմէ չափաւոր հեռաւորութեամբ երկու մաս բաժնուած է. իւրաքանչիւր բաժին իր առանձին եկեղեցին ունի, բայց ժամերգութիւններն հասարակօրէն մեծագոյն եկեղեցւոյն մէջ կը կատարուին: Մաքրութիւնն ու վայելչութիւնն՝ եկեղեցիներուն բոլոր զարդարանքն է: Եպիսկոպոսը զմեզ ուրիշ այրեր տարաւ, որոնք առանձին առանձին մատուռներ են: Ասոնց մէջ Ս. Միքայէլի ընծայուած մեծկակ մատուռ մը տեսանք, մէջն երեք խորան ու երկու փոքր սենեակներ կան, որոնց մէջ կրօնաւորներն առանձնանալով հողեւոր կրթութիւններու կը պարապին: Գիմացի լերան վրայ ուրիշ երկու քարանձաւներ կան, որոնց մէջ վանքին կրօնաւորներէն երկու հոգի քաշուած ու միայնակեցական կեանք մը կը վարեն. անձաւներնէն ամենեւին դուրս չեն ելլեր, մէկու մը հետ չեն խօսիր, միայն իրենց վերակացուաց հետ՝ որոնց ամէն օր իրենց

խղճմտանացը համար կու տան: Երկուքն ալ քահանայ են ու ապառաժին մէջ փորուած մատրան մը մէջ պատարագ կը մատուցանեն: Աս կրօնաւորաց վանական կարգաց եւ կրթութեանց ու իրենց աստուածպաշտութեան եռանդեան վրայ շատ շինուեցայ:

Արկու օր իրենց քով անցընելէս ետքը՝ Ապտալըս էպիսկոպոսին հրաժարական ողջոյնս մատուցի, որն որ ինձի ուզեցոյց մը տուաւ՝ գահավէժներով լեցուն լերանց ճամբաներէն անվտանգ անցնելու, եւ անձանօթ տեղերէ կարճ ճամբով Արկէս հասնելու համար: Արկէսէն մինչեւ Թրիփոլի 4 մղոն է. բոլոր ճամբան զուարճալի դաշտի մը մէջէն կ'անցնի, ուր ձիթենիներ եւ ուրիշ շատ տեսակ ծառեր տնկուած են: Աերջապէս ողջ առողջ Թրիփոլի հասայ՝ ուստի ճամբորդութիւնս սկսած էի:

Ե. Հալէպ ու իր վաճառականութիւնը: Վարսաններ*:

ՀԱԼԵՊ կամ Բերիա քաղաքը հին ու գեղեցիկ յիշատակարաններով՝ Գամասիոսէն շատ երեւելի չէ. բայց մեծութեամբ, առեւտրով ու հետեւապէս ալ հարստութեամբ՝ անկից շատ վեր է: Աս իր առաւելութիւններովն Օսմանեան տէրութեան երեւելի քաղաքներէն մէկը կը համարուի:

Հալէպ գրեթէ երեք մղոն շրջապատ ունի. քաղաքին բոլորտիքը ձուածեւ է: Պարիսպներն ու աշտարակներն ան աստիճանի ամուր չեն երեւար՝ մինչեւ կարող ըլլան երկար ատեն քաղաքը թշնամեաց դէմ պաշտպանել: Քաղաքը տասը դուռ ունի՝ որոնցմէ մէկ քանին աղուոր ու գեղեցիկաչէն են: Գրան մը տակայր մը կայ՝ որ մշտավառ կանթեղներով լուսաւորուած է՝ ի պատիւ Ս. Եղիսէի մարգարէի, ուր կ'ը-

* Աս եւ ասկէ ետեւ գրուած երկու հատուածները՝ մի եւ նոյն հաւաքման Ա. Հատորին մէջն են. եր. 340—374:

սեն թէ մարդարէն ժամանակ մը քաշուած միայնացած ըլլայ :

Վաղքին տները դրսանց երեւելի զարդ մը չունին . Բայց զարդարելու կարողութիւն ունեցողները տներնին ներսէն նկարներով, ոսկեղբուագներով ու մարմարիոնով կը զարդարեն : Մզկիթներէն ամենէն գեղեցիկը՝ յառաջագոյն եկեղեցի էր, եւ կը կարծուի որ Ս. Հեղինէ շինել տուած ըլլայ :

Հնդկաստանէն ու Պարսկաստանէն եկած ամէն տեսակ վաճառներով եղած առուտուրը՝ քաղաքը շէն ու մարդաշատ կ'ընէ : Բայց յայտնի կը տեսնուի որ Հալէպին առեւտուրը, որ առաջ շատ մեծ ու ընդարձակ էր, եւրոպացի վաճառականաց ծովով Հրնդկաստան երթալու սկսելէն ետքը՝ նուազած ու ինկած է : Վաճառականներն առ ծովային երկայն ճամբորդութիւնն՝ Եփրատի ու Տիգրիսի վրայ եղած նաւագնացութեան կը նախադասեն, որովհետեւ Եփրատին եզերքները շատ ջրաղացներ շինուած ըլլալով՝ առ գետին վրայ նաւարկելն արգելուեցաւ . իսկ Տիգրիսի վրայ՝ Պաղտատէն մինչեւ Պասորա միայն կրնայ նաւարկուիլ : Բայց թէ որ Հալէպ բաներուն առ վիճակի փոփոխուելովն իր վաճառականութեան մէջ կորուստ կրած է նէ, անոր տեղ կը լեցընեն ան բազմաթիւ կարաւաններն՝ որոնք անդադար Հալէպ կը յաճախեն կու գան՝ անկից ուրիշ քաղաքներ անցնելու երթալու համար :

Աս կարաւաններն անթիւ անհամար ճամբորդներով լեցուն են, որոնց մէջ ամէն ազգէ մարդ կայ, ու գրեթէ ամէնքն ալ վաճառական են : Ասոնք իրենց վաճառքով ու ապրանքով բեւեռուորած ուղտերն անձամբ կը վարեն կը տանին : Մարդ առ կարաւաններն հեռուանց նշմարած տտեն՝ կարծէ թէ պատերազմի ճակատած բանակ մը կը տեսնէ : Կարաւանները մէյմէկ դլխաւոր ունին, որոնք զիրենք կը կա-

ուսմանը: Կարաւանին գլխաւորն երթալու, հանգչե-
լու եւ կերակուր ուտելու ժամերը կ'որոշէ ու կը
կարգադրէ: Նոյնպէս ճանապարհորդաց մէջ ելած ա-
մէն գժտութեանց ու կռուոց դատաւորն ինքն է:

Կարաւանները թէ՛ իրենց գիւրութիւններն ու թէ՛
գժուարութիւններն ունին: Նախ եւ առաջ ճամբորդ-
ներուն մեծ հանգստութիւն կը սեպուի՝ որ առանց
կարաւանէն զատուելու եւ ասդին անդին իշնալու՝
թէ՛ հարկաւոր կերակուրնին ու թէ՛ այնպիսի երկայն
ճանապարհորդութեան ատեն ուրիշ ամէն պէտք ե-
ղածը կարենան գտնել: Ամէն մէկ կարաւանին մէջ
նպարավաճառներ կան, որոնք միշտ ամէն տեսակ
պարէն ու պաշար պատրաստ ունին՝ ուզողին ծախսե-
լու համար:

Իսկ վաճառականաց նկատմամբ, որոնք ինչքերնին
ու հարստութիւննին մէկտեղ կը տանին՝ ամենէն
էական ու հարկաւոր հանգստութիւնն՝ Արաբներէն
ապահով ըլլալն է, որոնք գողութիւնն իրենց արուեստ
ընելով՝ միայն ճամբորդներն յափշտակելով կ'ապրին:
Ուստի աս արաբացի գողերէն յանպատրաստից յար-
ձակում չկրելու համար՝ կարաւանին գլխաւորն իր
մարդիկներուն գիշեր ցորեկ պահպանութիւն ընել
կու տայ. այսու ամենայնիւ շատ անգամ կը հանդի-
պի որ թշնամիները կարաւանին չուոյն ատենն ու ա-
նոր զօրութիւնն առաջուց իմանալով՝ գարանի կը
նստին, եւ գիշերուան մութն իրենց օգնական առ-
նելով՝ յարմար ատեն մը կը գտնեն իրենց աւարն ու
կողոպուտը յափշտակելու. յարձակումնին ու աւար-
առութիւննին յաջողցընելէն ետքը՝ շուտ մը այնպի-
սի անտառներու մէջ կը փախչին կը պահուրտին՝ ու-
րոնց ճամբաները միայն իրենք գիտեն:

Կարաւանաց ամենէն մեծ ու անտանելի բայց մի-
անգամայն գժուարաւ խուսելի անհանգստութիւնն
աս է՝ որ այնչափ բազմաթիւ ու անհամար մարդկան

մէջ, ուր արք եւ կանայք, տղաք ու ծառայք եւ անասուններ մէկտեղ կը կենան, վայրկեան մ'ալ հանգիստ քնանալը կարելի չէ: Յորեկն իր աշխատութիւններն ունի, իսկ գիշերներն աղաղակներուն ու գոռում գոչումներուն վերջ չ'ըլլար, որով յոգնած ճանապարհորդաց այնպէս հարկաւոր եղած քնոյ հանգիստը կ'ընդհատի ու կը խռովի: Բայց թէպէտ եւ կարաւաններն այսչափ ու այսպիսի անհանգստութիւններ ունին, ի վերայ այսր ամենայնի լաւագոյն ու ապահով է անոնց հետ երթալ քան թէ առանձին ճամբորդութիւն ընել:

Ձ. Մէտէ ու իտալացիներու քաղաքներու խափորք:

Մէտէ քաղաք: Ու իտալացի: Էօղլէտ - Թաթար:

ԱՄԵՆԷՆ երեւելի ու բազմաթիւ կարաւանը տարւէ տարի Հալէպէն կամ Գամասկոսէն Մէհմետին գերեզմանին ուխտի գացող կարաւանն է: Աս երկու քաղաքաց մէջ ալ քարոզութիւն ըրած ըլլալովս՝ անգամ մը առիթ ունեցայ նոյն կարաւանին ճամբայ ելլելուն ներկայ գտնուելու. յուսամ թէ անհաճոյ բան մ'ըրած չեմ ըլլար տեսածներս պատմելով:

Աս կարաւանը հասարակօրէն Յուլիս ամսոյն մէջ իր չուն գէպ ի Մէքքէ կը սկսի: Նոյն միջոցին ամէն օր Պարսկաստանէն, Մոնկոլստանէն, Թաթարստանէն եւ ուրիշ մահմետական երկիրներէ՝ որոշեալ ժողովատեղին պանդուխտներ եւ ուխտաւորներ կը հասնին: Կարաւանին ճամբայ ելլելէն քանի մ' օր յառաջ՝ աս ուխտաւորներն հասարակաց հրապարակական թափօր մը կ'ընեն, որն որ Մէհմետի թափօր կ'անուանուի, որպէս զի ինչպէս կ'ըսեն՝ իրենց Մարգարէին միջնորդութեամբ ճամբորդութիւննին յաջողութեամբ ընեն: Թափօրին օրը աղնուականութեամբ կամ հարստութեամբ երեւելի եղող բոլոր պանդուխտներն ամենէն մեծագին եւ գեղեցիկ զգեստնին հա-

դած՝ հարուստ ու մեծագին տապալակներով (հաշա-
ներով) զարդարուած ձիերու վրայ կը հեծնեն. ե-
տեւներնէն գերիներ կ'երթան ու ամէն տեսակ զար-
դարանքներով զարդարած ձիեր եւ ուղտեր սանձերէն
բռնած կը քաշեն կը տանին :

Թափորն առտուանց արեւուն ելլելու ատենը կը
սկսի, եւ արդէն նոյն ժամանակը փողոցներն հան-
դիսատեսաց անհամար բազմութեամբ լեցուած կ'ըլ-
լան : Ան ուխտաւորներն՝ որոնք Մէհմէտին ցեղէն
սերեալ կը համարուին՝ Թափորին շուն կը բանան :
Ասոնք երկայն պատմութեան հազած, գլուխնին կա-
նաչ փաթթոց դրած՝ կարգաւ չորս չորս հոգի կ'եր-
թան : Ասոնց ետեւէն շատ երաժիշտներ կու գան,
զանազան դորձիքներով ու նուագարաններով : Ետ-
քէն կարգ կարգ ուղտեր կ'երթան՝ իրենց գլխու
զարդովն ու գոյնզգոյն փետրովք զարդարուած, որոնց
առաջնորդներն երկու թմբկահարք են : Թմբուկնե-
րու, փսղերու եւ բոժոժներու հնչիւնն՝ ուղտերուն
վայրենութիւն մը կը պատճառեն :

Ասոնց ետեւէն կարաւանին մէկալ պանդուխտները
կու գան, որոնք ձիերու վրայ հեծած՝ վեց վեց հո-
գի քովէքով կ'երթան. ասոնց ետեւէն տղոցմով
լեցուն պատգարակներ կու գան, զորոնք ծնողքնին
իրենց մարդարէին պիտ'որ ընծայեն : Ան պատգարակ-
ներուն չորս կողմն երգիչներու զնգեր կ'ըլլան, որոնք
հազար ու մէկ արտաքոյ կարգի ձեւեր կ'ընեն, որպէս
զի աստուածային աղղեցութեամբ զգածեալ մարդիկ
կարծուին :

Ասոնցմէ վերջը արջու մորթ հազած 200 ձիաւոր-
ներ կու գան, որոնք քանի մը թնդանութներու առ-
ջեւէն կը ձիավարեն. թնդանութները օայլակներու
վրայ դրուած կը տարուին, եւ երբեմն երբեմն կրակ
տալով՝ շառաշմամբ կը պարպուին. նոյն միջոցին ան-
թիւ անհամար ժողովրդեան ուրախութեան աղաղակն

ու գոչիւնը՝ բոլոր օղբ կը թնդացընէ: Թնդանօթ-
ներուն քովէն վաշտ մը հեծելազօր կ'երթայ՝ զրա-
հի տեղ վագրի մարթ հագած: Ասոնց երկայն ըն-
չացքը (պեխերը), գլուխնին գրած թաթարացի
խոյրն ու մէջքերնէն կախած երկայն սուրն՝ իրենց
պատերազմական կերպարանք մը կու տան: 400 հե-
տեւակազօր կանաչ հագած ու գլուխնին տեսակ մը
գեղին խոյր գրած՝ դենպետին առջեւէն կ'երթան:

Գենպետն, որուն հետ օրինաց վարդապետներն
ու երգեցիկաց բազմաթիւ խումբ մը կ'երթայ, Մէհ-
մետին գրօշին անմիջապէս առջեւէն կ'երթայ: Աս
գրօշը կանաչ ազնիւ կերպասէ շինուած եւ ոսկւով
բանուած ու զարդարուած է: Գենպետը 12 ձիաւոր
թիկնապահ ունի, որոնք զրահ հագած են ու ձե-
ռուրնին արծաթէ տախտակներ կը տանին. ասոնց
փողարներ եւ ուրիշ մարդիկ կ'ուղեկցին, որոնք շա-
րունակ կանոնեալ շափով արծաթի տախտակները
զարնելով կը հնչեցընեն: Ետքը Մէհմետի գերեզմա-
նին ընծայուելու վրանը կու գայ, զորն որ կանաչ
փետուրներով ու արծաթի թիթեղներով զարդա-
րուած երեք ուղտ կը տանին: Արանը կարմրագոյն
թաւիշէ է, ոսկւով բանուած ու գոյնզգոյն փայլփլուն
պատուական քարերով զարդարուած: Բազմաթիւ
կաքաւիչներ իրարու հետ մրցելով կը կաքաւեն ու
պար կը բռնեն, եւ կը ջանան լուսաւորեալ մարդիկ
կերպարանելու:

Ամենէն վերջը կու գայ Երուսաղէմի փաշան, ու
րուն առջեւէն թմբուկներ ու փողեր եւ ուրիշ տաճ-
կի երաժշտական գործիքներ կ'երթան, եւ այսպէս
աս թափօրին շուն նոյն փաշան կը գոցէ: Թափօրը
լմբնապէն վերջը ամէն ուխտաւոր պանդխտութեան
ճամբորդութիւնն սկսելու կը պատրաստուի:

Պանդխտութեան նպատակը Մէքքէ քաղաքն է:
Աս քաղաքս Երջանիկ Արաբիայի մէջ է Կարմիր ծո-

վէն չորս մլոն հեռու : Տաճիկները կը համարին թէ իրենց Մարգարէն աս քաղքիս մէջ ծնած ըլլայ, եւ ասոր համար է որ նոյն տեղն այնչափ կը մեծարեն ու կը յարգեն :

Մէքքէի մզկիթը քաղքին մէջտեղն է : Այնպէս կը համարին թէ աս մզկիթը մի եւ նոյն տեղն ըլլայ՝ ուր երբեմն Աբրահամ նահապետն իր առաջին տունը շիներ է : Տաճիկներն աս իրենց այնչափ մեծարած մզկիթը Չորեքուսի տուն (Կեօպէ) կ'անուանեն, միայն իրենց աւանդութենէն համոզուելով թէ Աբրահամու տունն աս կերպարանքն ունէր : Մզկիթը մեծ ու գեղեցիկ է, եւ զանազան նկարներով, ոսկեզօծ դրուագներով ու Մահմետականներուն պարգեւ խաւած ամէն տեսակ զարդարանքներով զարդարուած է : Բարձրաբերձ աշտարակները հեռուանց արդէն քաղքին ու մզկիթին մօտ ըլլալը կ'իմացընեն : Քեօպէին քով մատրան նման շէնք մը կայ, որն որ ջրհոր մ'ունի. աս ջրհորը Տաճկաց մէջ շատ համբաւեալ ու հռչակաւոր է, զորն որ իրենք Զէմզէմ կը կոչեն : Իրենց պատմիչները կ'ըսեն թէ աս ջրհորին ջուրը նոյն աղբերէն կը բղխէ՝ զորն որ Աստուած երբեմն Ագարին ու Իսմայելին յայտնեց՝ երբոր ասոնք Աբրահամու անէն ելած՝ Արաբիա քաշուելու ստիպուեր էին :

Մէհմետին ծննդեան քաղաքն աս ջրհորին պատճառաւ ալ Տաճկաց մէջ շատ երեւելի եղած է : Մէհմետ իր հետեւողներուն քարոզեր է թէ աս ջրհորին ջուրը չէ թէ միայն ամէն մարմնաւոր հիւանդութիւնները կը բժշկէ, այլ նաեւ մեծամեծ ոճիրներու եւ մեղաց մէջ թաթխուած հոգիներն ալ աս ջրով կը սրբուին ու կը մաքրուին : Ասոր համար շարունակ գունդագունդ պանդուխտներ կ'երթան, որպէս զի ջրհորին ջրէն խմեն ու անով լուացուին : Աս պատճառաւ ալ ամէն տեսակ գոյնզգոյն պատուական քարերու բազմաթիւ վաճառականք՝ ան ջրհորին քով

իրենց փայլիլուն վաճառքն ու անուշահոտ տնկերու փողինները վաճառի կը հանեն. որովհետեւ՝ ինչպէս ըսի՝ յիշեալ ջուրն անթիւ անհամար ամէն տեսակ հիւանդութիւններով ու սճրագործութեամբք ծանրաբեռնեալ մարդիկ իրեն կը քաշէ կը բերէ:

Մէք.քէի շրջակայ երկիրը թէպէտ անպիտան ու անբեր երկիր մըն է, ի վերայ այսր ամենայնի առատ ու սքանչելի պտուղ կը բերէ: Տաճիկներն աս արգասաւորութիւնն, Աստուծոյ՝ Ազարին ու անոր որդւոյն ըրած խոստմանը կ'ընծայեն, որոնց հրեշտակին ձեռքը խոստացաւ՝ անապատին մէջ իրենց ապրելու ամէն հարկաւոր եղածը տալու:

Մէտինէ քաղաքն ալ Մէք.քէին պէս Տաճիկաց առջեւը յարգի է: Աս յարգութեան պատճառն արաբացի պատմագիրք կու տան: Ասոնք կը պատմեն թէ Մէք.քէի բնակիչները Մէհմէտին վրայ զբարեւով որ ինք զինքն իրենց իբրեւ օրէնսդիր կ'ուզէ ցուցընել, եւ թոյլ կու տայ որ շատ ժողովուրդ իրեն ետեւէն երթայ ու պատգամ տուողի մը պէս իրեն մտիկ ընէ՝ ծածուկ խորհուրդ ըրեր ու միաբաներ են զինքը Մէք.քէէն հալածելու. բայց Մէհմէտ աշակերտացը ձեռքն իր քաղաքացեաց միտքն իմանալով՝ յառաջուց իր անձին զգուշացեր է՝ Մէք.քէէն գրեթէ մէկ փարսախ հեռու Թուր ըսուած լեռը փախչելով, եւ հոն այրի մը մէջ պահուրտեր կեցեր է: Նոյն պատմիչք կը յաւելուն թէ ան ապաստանարանին մէջ ալ Մէհմէտ ինք զինքն ապահով չհամարելով՝ նոյն տեղը թող առած ու իր երկիւղին ու փոանդին մասնակից եղող աշակերտացը հետ մէկտեղ դացած Մէտինէ ապաւինած ըլլայ: Նոյն պատմագրաց նայելով՝ Մէհմէտ նոյն ատեն 45 տարեկան էր: Մէհմէտին Մէք.քէէն փախչելէն ու Մէտինէ քաշուելու ատենէն Տաճիկաց թուականու թիւնը (Հէճէրէն) կը սկսի:

Մէտինէի մէջ նոր օրէնսդիրը բոլորովին ապահով ու հանգիստ ըլլալով՝ սկսեր է հոն իր վարդապետութիւնները քարոզել: Ժողովրդեան մէջ իրեն վրայ առ համարումը տարածուելով թէ Աստուծոյ առաքուած ու մարդարէական ոգւով լեցուած է, եւ մանաւանդ իր բարոյական վարդապետութիւններն ան ատենուան մարդկան տրամադրութեանց շատ յարմար ըլլալով՝ քիչ ժամանակի մէջ շատ բազմութիւն իրեն հետեւեցան, չէ թէ միայն շրջակայ մերձաւոր տեղերէն՝ հապա նաեւ հեռաւոր երկիրներէ: Նոր օրէնսդիրն այնչափ աշակերտաց եւ հետեւողաց բազմութիւնը՝ մեծ հպատակութիւն կը ցուցնէին ու բացարձակ իշխանի մը պէս իրեն կը հնազանդէին: Աերջապէս քիչ ատենէն այնչափ բազմութեան գլուխ եղաւ՝ որ կը համարէր թէ ալ ամէն մտածած եւ ուզած բաներուն կրնայ ձեռք զարնել:

Բայց ամենէն յառաջ իր սոհմային քաղաքացեաց դէմ ունեցած բարկութիւնը, որոնք զինքն իր ծննդեան քաղքէն ուզեր էին վաճառել ու հալածել՝ զինքն անոնցմէ վրէժ առնելու գրողուց: Միտքը դրաւ թէ ընելու վրէժխնդրութիւնն առ եղանակաւ աւելի մեծ ազդեցութիւն կրնայ ընել, այս ինքն հրատարակելով թէ անկից ետքը իրեն ու իր տէրութեան ամթուանիստ քաղաքը՝ թէ իրեն եւ թէ յաջորդացը համար՝ Մէտինէ պիտի ըլլայ: Ասոր համար հրամայեր է որ իր գերեզմանը նոյն քաղքին մէջ շինուի: Եւ իրօք ալ մինչեւ ցայսօր Մէտինէի մէջ Մէհմետին տապանը քեապի կոչուած մեծ մզկիթին մէջ կը տեսնուի:

Արովհետեւ առ մզկիթին մէջ քրիստոնեայ մը սուր չի կրնար կոխել՝ անոր համար միայն ի լոյս դիտենք թէ Մէհմետին տապանը մեծ մզկիթին մէջ՝ մարմարէ սիւներու վրայ դրուած, ոսկեման կտաւէ վրանով մը ծածկուած, բոլորախօր մշտավառ լապտեր-

ներով ու քովի պատերն ոսկեզօծած արծաթի թի-
թեղներով զրուազած անկիւն մը կը կենայ :

Վարաւաններն աս գերեզմանը կու գան յարգու-
թիւննին ընելու համար : Վարաւանը հասնելուն պէս՝
Տէվրիչներն որոնց պաշտօնն է մզկիթին հոգ տա-
նիլ, նոյնը կը դիմաւորեն : Պանդուխտներն ուրախու-
թեան ու ցնծութեան աղաղակներով եւ ի պատիւ
Մարգարէին նուազած երգերով մզկիթը կը թնդա-
ցընեն : Անկից ետքը ալ մինչեւ կարաւանին ճամբայ
ելլելը տօնի եւ ուրախութեան ու ցնծութեան օրեր
ետելէ ետեւ կը յաջորդեն :

Վարաւանին դարձին օրը պանդուխտները կը ժող-
վին ու Ղուրանէն բարձրաձայն երգեր երգելով՝
ճամբայ կ'ելլեն : Գառնալու ատեն ճամբան պանդրիւ-
տաց աղգահանները կամ բարեկամները կարաւանին
անցնելն իմանալով՝ առջեւնին կ'ելլեն կը դիմաւորեն,
ու զովացուցիչ բան մը կը հրամցընեն : Ընդհանրա-
պէս պանդխտաց դառնալու ատեն ամէն մահմետա-
կան պատիւ կը համարի իրեն անոնց իր քաղքին մէ-
ջէն կամ տանն առջեւէն անցնելու ժամանակ բան
մը հրամցընել : Թէպէտ ամէն տեղ ատոնց այսպէս
պատիւ կ'ըլլայ՝ բայց ամենէն աւելի կարաւանը դառ-
նալէն ետքը պանդուխտք իրենց քաղաքացիներէն
ուրախակցութիւններ կ'ընդունին : Անկէ ետեւ կը
սկսին ան արտօնութիւնները վայելել՝ զորոնք Տաճ-
կաց կրօնը Մէհմետի գերեզմանին ուխտի գացողին
կը շնորհէ : Աս արտօնութեանց ամենէն մեծն ու
պանդխտաց ալ աւելի հաճոյականն ան է՝ որ Օսմա-
նեան իրաւանց համեմատ՝ բրած յանցանքներնուն
համար արդիւնաւորած պատիժնին բոլորովին կը նե-
րուի : Մէքքէի ուխտագնացութիւնն՝ ամէն յանցա-
նաց համար եղած դատաստանական խուզարկութե-
նէ ու քննութենէ կ'ազատէ :

Բայց աս արտօնութիւնները չէ թէ միայն Մէք-
ԱՐԵՒԵԼ. ՅԻՂԱՏ. 4

քէի պանգուխտներուն՝ հապա նաեւ Օսմանեանց թագաւորին ընծաները տանող ուղտին կը շնորհուի եւ անկից վերջը իբրեւ հասարակ անասուն չի գործածուիր, հապա իբրեւ Մէհմետին նուիրեալ կը համարուի: Ուղտն աս պատուոյն հասնելէն ետքը՝ հասարակաց գործքերէն եւ մարդկան ծառայելէն ազատ կ'ըլլայ, ու բնակութեան համար պղտի խուղ մը կը տրուի իրեն՝ ուր աղէկ կը հոգացուի ու հանդիստ կ'ապրի:

Մէկ քանի տարի յառաջ՝ Մէքքէի կարաւանին առթովը Էօզպէք-Թաթարաց թագաւորը տեսանք՝ որ Հալէպէն անցաւ Մարգարէին գերեզմանն երթալու, միտքը դնելով որ հոն քաշուած սուկական կեանք մ'անցընէ: Նոյն խեղճ թագաւորն աս դժբախտութիւնն ունեցաւ՝ որ ժողովուրդն իրեն դէմ ելաւ՝ իր որդւոյն առաջնորդութեամբը, որն որ զհայրն աթոռէն վար առաւ ու ինք թագաւոր նստաւ: Ասոր վրայ ան անգթութիւնն ալ աւելցուց՝ որ հօրն աչուրներն հանել տուաւ, որպէս զի նորէն աթոռը ձեռք ձգելու յոյս չունենայ: Ուստի աս խեղճ իշխանը տեսանք որ ձիու վրայ նստած, աչուրները կապած ու 50 տիգաւոր եւ աղեղնաւոր պահապաններէ շրջապատած ու պաշարուած՝ կարաւանին հետ կ'երթար: Աս տխուր տեսիլն ամէն զինքը տեսնողներուն աչքէն արցունք կը բերէր: Ետքը լսեցինք թէ Աստուած աս դժբախտ հօր կրած անիրաւութեան վրէժխնդիր եղեր է՝ անգութ ու վայրենացած որդին պատժելով, որն որ ողորմելի վիճակի մը մէջ մեռնելով՝ հպատակները դարձեալ օրինաւոր թագաւորին գիմեր ու զինքը նորէն աթոռը նստեցուցեր են, եւ յառաջուրնէ աւելի մեծ հպատակութիւն ցուցուցեր են իրեն:

Էօզպէքները՝ Պարսից սահմանակից Թաթարաց ցեղ մըն են. ասոնք իրարմէ անկախ չորս թագա-

ւորներէ կը կառավարուին : Ասոնց մէջ ամենէն հո-
րագոյնը Պալէսի (Բակարիայի) Թագաւորն է, եր-
կրորդը՝ Ղովարեամեանց կամ Ուրղանայ Թագաւորը,
երրորդը՝ Խաքարի, իսկ չորրորդը՝ Քիթարի Թագա-
ւորը : Էօզպէքներուն հագուստը Մոնկոլներուն հետ
նոյն է : Զէնքերնին միայն նետ ու փքին է, անոր
համար զարմանալի կորսվածգութիւն կամ նշան առ-
նելու յաջողակութիւն մ'ունին : Բնութեամբ քաղ-
ցրաբարոյ ու մարդասէր են . ամէն տեսակ գաւանանք
ունեցող մարդկան հետ սիրով են ու աղէկ կը վա-
րուին : Երկիրնին գեղեցիկ ու արգաւանդ է, եւ ա-
մէն բան ինչ որ բնակչաց ապրուստին ու հագուստին
կրնայ ծառայել՝ առատութեամբ կը մատակարարէ :
Էօզպէքները՝ Պարսից եւ ուրիշ իրենց դրացի Թա-
թարաց ու նաեւ հեռու եզրղ Ճենաց հետ վաճա-
ռականութիւն կ'ընեն : Իրենց երկրին ու ճարտարու-
թեան երեւելի բերքերն են՝ յակինթ, գոճազմ,
զմրուխտ, բամբակ, բուրդ, կտաւ, մետաքս եւ տե-
սակ տեսակ գեղեցիկ կտաւներ ու կերպասներ . կ'ը-
սեն թէ մէկ քանի գետերու մէջ ոսկի ալ կը
գտնուի :

Արօնի նկատմամբ՝ հաւանական է թէ ասոնց նախ-
նիքն ուղղափառ հաւատքը գաւանած ըլլան : Քաղցր
բնութիւն եւ այնպիսի յատկութիւններ ունին, որ
զիրենք քրիստոնէական ճշմարիտ առաքինութեանց
կրնան տրամադրել . բայց Մահմետականաց հետ ու-
նեցած փոփոխակի հաղորդակցութեամբ՝ ըստ մեծի
մասին անոնց բարուցը նմանած ու անոնց օրէնքն
առած են :

Է. Անորիոս Կալաթը: Հասանեանի, Քեպոյնայի ու Նասասարայի: Տիրուհիներն ու իրենց իրօնը:

ՀԱԼԵՊԷՆ Թրիփոլի երթալու ատեննիս՝ Հալէպէն երկու օր հեռու հռչակաւոր Անտիոք քաղաքը տեսանք, զորն որ երբեմն Յուստինիանոս կայսրը Թէոպոլիս անուանեց՝ որ քաղաք Աստուծոյ կը նշանակէ: Աս փառաւոր անուան ստուգիւ արժանի էր նոյն քաղաքը, ինչու որ Ս. Պետրոս, Առաքելոց իշխանն՝ իսկզբան հոն նստաւ ու հոն առաջին հաւատացեալները կարգաւորեց եւ Քրիստոսի ճշմարիտ աշակերտ ըրաւ, որոնք իրենց վարդապետին վարդապետութեանցն ու խրատներուն այնպէս ճիշդ հետեւող գտնուեցան՝ մինչեւ արժանի եղան ամենէն յառաջ Քրիստոնեայ անուամբ կոչուելու: Նոյն քաղքին մէջ Առաքեալք ժողովք մը գումարած են, որուն կանոններուն համար Ս. Պամիլիզոս վկայն կ'ըսէ Թէ Որոգինեսին մատենագարանին մէջ տեսեր է: Յովհանն Ոսկեբերանին Անտիոքայ ժողովրդեան խօսած բարձր քարոզներն՝ աս քաղքիս յիշատակն ի մշտնջենաւորս պիտի պատուեն, որ այնպիսի Եկեղեցւոյ Վարդապետ մ'ունենալու եւ անոր սքանչելի ու փրկաւէտ խրատներն ընդունելու արժանի եղաւ:

Բայց նոյն իսկ աս քաղքիս ամէն աս փառաւորութեանց յիշատակները պատճառ կու տան մեզի իր հիմակուան ողորմելի ու դժբախտ վիճակին վրայ լալու եւ ողբալու: Ան մեծ ու հոյակապ շէնքերէն ուրիշ բան մնացած չէ՝ բայց միայն պարսպին աւերակները. սակայն Աստուծոյ նախախնամութիւնը Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն մատուռն անարատ պահած է՝ յիշեցնելու համար Թէ արժանի եղած է երբեմն Քրիստոսի Փոխանորդին ամթռն ըլլալու:

Աս քաղքիս գեղեցիկ ու յարմար դիրքը կը պահանջէր որ բոլորովին չկորսուի ու ամայի եւ անյիշատակ չըլլայ, որովհետեւ ընդարձակ դաշտավայրի մը

մէջ շինուած է, որն որ առուակներէ ուողանելով՝
ամէն եղանակներու մէջ արգաւանդ ու պողաբեր կ'ըլ-
լայ: Որոնդէս գետը, որ երբեմն Անտիոքայ հարըս-
տութիւններուն գլխաւոր միջնորդներէն մէկն էր,
գեռ այսօրուան օրս քաղքին կիսաւերակ պարիսպ-
ները կը թանայ: Քաղքին անմիջապէս դիմացն եր-
կու բարձր լեռինք բարձրացած կեցած են, որոնց
մէջի ձորը գիտողին աչացն հաճոյական եւ զբօսեցու-
ցիչ տեսարան մը կը բանայ:

Անտիոքի եւ Թրիփոլի մէջտեղը, Գորդոսայի՝ որ
հին ատենները Անտարատոս կ'անուանէր՝ արեւելեան
կողմը դաշտավայր մը կայ, որուն ընդարձակութիւնը
վեց մղոն լայնութիւն ու տասուերկու մղոն երկայ-
նութիւն ունի: Աս դաշտին վերջին ծայրերը պղտի
լեռներ կան, որոնց վրայ ատենօք ժողովուրդ մը կը
բնակէր՝ որ ինք զինքն Արշակունի կ'անուանէր, համ-
բաւելով թէ հռչակաւոր Արշակայ, որ Մեծին Աղե-
քսանդրի մահուանէն ետեւ Պարթեւաց պետութիւնը
հաստատեց՝ սերունդն ըլլայ: Աս ժողովուրդն՝ որ
է. դարուն մէջ Պարսից սահմաններէն ելած Բա-
բելոնի կողմերը դաղթած էր, եկեր Փիւնիկէի մէկ
կողմը պղտի տէրութիւն մը ձեւացեր է: Ասոնք ան-
մատչելի ժայռերու եւ ապառաժներու վրայ տասն
ամբողջ կառուցեր են, որով իրենց դրացի ժողովը-
րոց ահաւոր ու զարհուրելի կ'ըլլային: Իրենց սոսկալի
աւազակութեանց ու սպանութեանց համար իրենց
առաջնորդին անուամբ, որ Հասան-Սապահ կ'անու-
անէր՝ իբրեւ ատելի անուամբ մը՝ Հասանեանք կը
կոչուին: Հասանեանք մեջերսէն իրենց գլխաւոր մը
կ'ընտրէին, որ Ծեր լեռին կը կոչուէր: Նոյն ժամա-
նակի պատմութեանց մէջ աս անունս շատ համբաւ-
եալ է: Գլխաւորն աս անունը կ'առնէր նախ՝ անոր
համար վասն զի ընտրութիւնն հասարակօրէն ազ-
գին ծերերէն մէկուն կ'իյնար. եւ երկրորդ՝ որ նոյն

գլխաւորներն Ալմութ կամ Ալամութ ըսուած գղեկի մը մէջ կը բնակէին՝ որ բարձր ու անմատոյց լեռան մը վրայ շինուած էր:

Հին Գաղղիացի պատմիչներն արաբերէնը զխալ են հասկըցեր. Շէյխ՝ Ծեր, Երէց կը նշանակէ, բայց Տէր ալ կը նշանակէ: Հաւանական չէ որ Հասանեաններն աղղին ամենէն ծերն իրենց գլխաւոր եւ իշխան ընտրէին. ուրեմն Տէր լերին պէտք էին թարգմանել ու չէ թէ Ծեր լերին:

Աս լեռան տեարք իրենց հպատակաց վրայ այնպիսի բացարձակ իշխանութիւն կը վարէին՝ որ եթէ հրամայուածն ամենէն վտանգաւոր գործքն ալ ըլլար, առաջին հրամայուելուն նաեւ վտանգաւ կենաց պարտաւոր էին կատարել: Ա՛րսէն թէ 1231ին Լուդովիկոս Պաւիէրացին սպաննողներն ասոնք ըլլան, եւ թէ Ս. Լուդովիկոսն ալ մեռցընելու ետեւէ ինկած ըլլան: Ժուէնվիլի իշխանն՝ որ Ս. Լուդովիկոսի վարքը գրած է՝ ասոր վրայ բան մը չիխօսիր. մանաւանդ ընդ հակառակն կը կարծէ թէ ասոնց գլխաւորը 1252ին Ս. Թագաւորին ընծաներ խաւրած ըլլայ:

Հասանեանց կրօնը մահմետական էր. բայց աս կրօնին այնչափ քիչ կապուած էին՝ որ Տաճարականաց իրենք զիրենք պատրաստ ցուցուցին քրիստոնէական կրօնն ընդունելու՝ միայն թէ անոնց վճարելու տուրքէն ազատ ըլլան: Տաճարականք աս պայմանը մերժեցին, եւ աս մերժումը, կ'ըսէ Գուլիէլմոս Տիրացին, Երուսաղեմի Թագաւորութեան կործանման պատճառ եղաւ:

Բայց զարմանալին ան է որ այսպիսի ահարկու եւ աւաղակաբարոյ աղգ մը 400 տարւան չափ դիմացեր մնացեր է: Առաջին անգամ 1257ին Թաթարները ձեռք զարկին իրենց Ալլան կամ Հալոէն Թագաւորին առաջնորդութեամբ՝ աս վտանգաւոր դրացիներուն ձեռքէն շրջակայ տեղուանքն ազատելու եւ ապա-

հովցրներու, ու յաջողութեամբ ալ գլուխ հանեցին՝
գլխաւորնին սպաննելով եւ ժողովուրդն ալ նուա-
ճելով :

Հիմայ հոստեղուանքս նոյն անուամբ ժողովուրդ
չենք ճանչնար. բայց կարելի է թէ Քեսպինացիք,
որոնք Թրիփոլիէն երկու օր հեռու լերանց վրայ կը
բնակին, ու Նասսարացիք (Նազարացիք կամ Նազո-
վրացիք) որոնք դէպ ի ծովակողմը դաշտի վրայ կը
բնակին, Հասանեանց սերրնդոց յաջորդութիւնն ըլ-
լան. որովհետեւ ասոնց բնակութիւնն ալ նոյն տե-
ղերը կ'իյնայ, եւ ասիկց զատ ալ թէ Քեսպինացւոց
ու թէ Նազարացւոց դաւանած կրօնը՝ Հասանեանց
ունեցած կրօնին շատ նմանութիւն ունի :

Քեսպինացիներն ու Նազարացիները մէկանց իբրեւ
մէկ ազգ կը մտածուին. բայց զատ զատ տեղ բնա-
կելնուն համար զատ ալ անուն առած են : Լեռնա-
բնակներն իրենց Քեսպիէ գաւառին անունէն՝ Քես-
պինացի կ'անուանին. իսկ դաշտաբնակք Նազարացի կը
կոչուին, որ դէշ ու մըլար քրիստոնեայ կը նշանակէ :
Իրօք ալ աս երկու ցեղին կրօնը՝ քրիստոնէութե-
նէ ու մահմետականութենէ բազադրած բան մըն է,
որով մեր ուղղափառ կրօնին խորհուրդներուն վրայ
խորթ ու արտառոց գաղափարներ ունին : Աս աղան-
գին վարդապետները՝ Շէյխ կը կոչուին, որոնք ժո-
ղովրդեան իրենց յիմարական երեւակայութիւններն
ու խելքերնուն փչածը կը քարոզեն : Օրինակի աղա-
գաւ կը սորվեցրնեն թէ Աստուած շատ անգամ
մարմնացաւ, եւ չէ թէ միայն Քրիստոսի՝ հապա նա-
եւ Աբրահամու, Մովսիսի եւ ուրիշ հին կտակարա-
նաց երեւելի անձանց վրայ մարմնով երեւցաւ : Աս-
կից զատ՝ Մէհմէտին ալ նոյն պատիւը կ'ընծայեն :
Գարծեալ կը համարին որ Քրիստոսի պատիւ մը
կ'ընեն՝ հաստատելով թէ ինք անձամբ խաչին վրայ
մեռած չէ՝ ինչպէս քրիստոնեայք կը դաւանին, հա-

պա իրեն տեղն ուրիշ մէկը փոխանակած ըլլայ՝ որ մեռնի: Նմանապէս կը զրուցեն թէ Մէհմէտ պատուիրած ըլլայ որ իրեն համար պատրաստուած գերեզմանին մէջ ուրիշի մը մարմինը դրուի: Դարձեալ հոգեփոխութիւն ալ կ'ընդունին, եւ կ'ըսեն որ մի եւ նոյն հոգին մինչեւ եօթանասուն անգամ մէկ մարմնէ ուրիշ մարմին կ'անցնի, միայն աս տարբերութեամբ որ առաքինի մարդուն հոգին՝ իր մարմնէն կատարելագոյն մարմնոյ մը կ'երթայ, իսկ շար մարդուն հոգին՝ դարշելի եւ պիղծ անասնոյ մը մարմին կ'անցնի:

Վրիստոնէութենէ ասոնք հաղորդութիւնն ալ առած են՝ բայց շատ այլանդակութեամբ կը գործածեն, որովհետեւ գինով ու կտոր մը մսով կը կատարեն: Աս հաղորդութեան՝ կանայք եւ տղաք մերժելով՝ միայն արք մասնակից կ'ըլլան, եւ ան ալ ծածուկ տեղ մը մէկտեղ ժողովելով կը կատարուի: Մեր տօներէն ալ մէկ քանին կը կատարեն, ինչպէս Ծնընդեան, Թլիատութեան, Ասուածայայտնութեան, Ծաղկազարդի, Զատիի ու Առաքելոց եւ Սրբոց քանի մը տօները: Աղօթք ըրած ատեննին արեւուն կը դառնան. ասկից առիթ առնելով կարծուած է թէ ասոնք արեւապաշտ եղած ըլլան. բայց ասիկա հիմ չունի: Ասոնց ուրիշ շատ սովորութիւնները զանց կ'առնեմ պատմելու. ինչու որ անճոռնի ու այլանդակ բաներ են: Այսու ամենայնիւ ասոնց սաստիկ յարած կապուած են, համարուած ըլլալով թէ իրենց կրօնքը Մարոնիդներուն դաւանած կրօնքէն վար չիմնար, վասն զի անոնց քանի մը գործնական բաներն իրենք ալ կը պահեն:

Ամէն ատեն ամէն ժամանակ փորձը մեզի սորվեցուց որ եթէ մէյ մը ուղղափառ հաւատոյ կանոնը թող տրուելու ըլլայ, զորն որ մեզի մեր Փրկիչը փրկութեան ճամբուն մէջ անխալ յառաջանալու համար տուաւ,

այնուհետեւ մարդ այնչափ այլեւայլ մուրրութեանց մէջ կրնայ իյնալ՝ որչափ մարդկային միտքը զանազան մտածելու եղանակներ ունի: Աս բանս Ս. Պօղոս առաքեալ ալ կ'ուզէր Հռոմայեցւոց իմացընել, ըսելով թէ Անոնք՝ որ իրենք զիրենք իմաստուն ու ուամկէն վեր կը սեպեն, իրենց ընդունայն խորհրդոց մէջ կորսուած են, եւ թէ իրենց անզգայ միտքն Աստուծոյ պատժովն այսինքն ահագին կուրութեամբ մը բռնուած է: Այսպիսի դժբախտութիւն չէ թէ միայն կարողութիւն ունեցող անձանց կը պատահի, որոնք հաւատոյ նիւթերուն մէջ միայն իրենց մտաց առաջնորդութեան կ'ուզեն հետեւիլ, այլ նաեւ այնպիսի տգիտաց՝ որոնք կաթուղիկէ Եկեղեցւոյ, մեր հասարակաց մօրը, ձայնին անսալու տեղ՝ իրենք զիրենք սուտ եւ Եկեղեցիէն հերքուած առաջնորդաց կառավարութեան ձեռք կը թողուն, որով մէկ մուրրութենէ ուրիշ մուրրութիւն կը կործանին:

Շրջականերն ուրիշ լեռնաբնակ ազգ մ'ալ կայ՝ Տիւրքի անուամբ, որուն ո՛չ սկիզբն ու ո՛չ կրօնը յայտնի է: Աս ազգը կը բնակի Լիբանան լեռանց մէկ մասին վրայ, նոյնպէս Սայտայէն եւ Պալպէքէն անդին եղած լեռները, Ճէպայիլի եւ Թրիփոյլի կողմերը, եւ իր բնակութիւնը մինչեւ Եգիպտոս կը տարածուի: Թէ որ մէկն աս ժողովրդեան իրենց պատմութեան սկիզբը հարցընէ, պատասխան կու տան թէ իրենց նախնիքը 1099ին Կոթֆրիտ տը Պույլեան դքսին Ս. Երկիրն արշաւելու ատեն անոր ընկերացողներն էին. ետքէն Խաչակիրք Երուսաղէմը ձեռքերնէն կորսընցընելէն վերջը՝ Տաճկաց ձեռքէն ազատելու համար լեռները քաշուեր են, որովհետեւ ասոնք ամէն տեղէն զիրենք կը հալածէին՝ քրիստոնէութեան մնացորդները ջարդելու եւ բոլորովն ջնջելու համար, որուն անունն անգամ իրենց ատելի եղած էր:

Քանի մը պատմիչք ասոնց ուրիշ սկիզբ մը կուտան, եւ կը համարին թէ խաչակրաց ատենները Տրէօյի կոմս մը Սուլթան Սալատինէն յազմուելով՝ իր զինուորները լերանց վրայ փախած ամրացած ըլլան, ետքէն բազմանալով ու բնակութիւննին հոն հաստատելով՝ Տրէօյի կոմսին անուամբ Տրիւզիք կամ Տիւրզիք կոչուած ըլլան:

Իսոյց որովհետեւ յայտնի է թէ աս ազգս արդէն խաչակրաց ժամանակներէն յառաջ նոյն կողմերը կը բնակէր եւ Տիւրզի կը կոչուէր, ուրեմն թէ իրենց եւ թէ յիշեալ պատմագրաց ըսածը տեղի չունի: Եթէ իրենց գրքերուն համեմատ ուզենք դատաստան ընել՝ հաւանական է թէ իրենց Տիւրզի անունն արաբերէն Տէրչ բառին խանգարումն եղած ըլլայ, որ կարան կամ գլխու դանդին երկու գլխաւոր ոսկրներն իրարու հետ միացընող ու կապող գիծը կը նշանակէ, որոնցմէ մարդուս գլխոյն սկաւառակը կազմուած է: Վասն զի կը տեսնենք որ աս ազգիս գրուածոց հեղինակները շատ անգամ մարդուս գլխոյն երկու գլխաւոր մասանց մէջ եղած կատարեալ միութիւնն՝ ազգին մէջ միշտ տիրելու միութեան հետ կը համեմատեն: Որովհետեւ իրենց մատենագիրներն աս համեմատութեամբ ուղեցին իրենց ժողովրդեան մտաց մէջ տողորել թէ ինչպէս որ մարդկան կենաց պահպանութիւնն իրենց գլխոյն սկաւառակին երկու մասանց մէջ եղած սերտ միաւորութենէն կախուած է, այսպէս ալ Տիւրզի ազգին մշտնջենաւորութիւնն ու շնջուիլը՝ բոլոր անդամաց իրարու հետ կատարեալ միութենէն կախուած է, եւ ասով ուղեցին ազգերնին յորդորել որ միշտ ամէնքը մէկտեղ ըլլան ու միաբան թշնամեաց դէմ իրենք զիրենք պաշտպանեն: Արդ աս համեմատութիւնս, որ իրենց գրուածոց մէջ յաճախ անգամ յառաջ կու գայ, առջեւնիս ունենալով՝ կրնանք

Հաստատել որ աս արաբերէն Տէրչ բառէն, որ, ինչպէս ըսինք, կար կամ կարան այս ինքն գանգին կամ գլխուն ոսկերաց կարուածքի մը նման իրարու մէջ անցնելով սերտիւ միաւորող գիծը կամ կապը կը նշանակէ, ելած ըլլայ աս աղգին Տիւրզի անունը, կամ նոյն բառին յոգնակիէն որ Տիւրչ կ'ըլլայ եւ միութիւնն ու միաձեւութիւնը պահող կը նշանակէ. ուստի խանգարմամբ Տրիւզի կամ Տիւրզի եղած է, որով հիմայ աս ժողովուրդը կ'անուանուի:

Տիւրզիները մինչեւ ցայսօր Եգիպտոսի սուլթաններէն մէկն իրենց օրէնսդիր կը ճանչնան, զորն որ Մէվլանա Էլ-Հաքէմ Պիէմրիլաս կ'անուանեն, այս ինքն Էլ-Հաքէմ Պիէմրիլաս մեր տէրը: Ասիկա Քրիստոսի 996 իսկ Տաճկաց 386 թուականին սկսաւ թագաւորել: Էլ-Հաքիմ Պիէմրիլասին աշկերտները զինքն իրենց թագաւոր կը ճանչնային, ու մեծարանաց համար առջեւը ծնկի վրայ կ'երեւային:

Տիւրզիներուն կրօնքը՝ կէս մը իրենց քրիստոնէութեան ատենէն պահած եւ կէս մ'ալ Մահմետականներէն կամ վաճառականութեան եւ կամ անոնց բարեկամութիւնն ու պաշտպանութիւնը վաստակելու պատճառաւ առած սովորութիւններէ ու արարողութիւններէ բաղադրած խառնուրդ մըն է: Ասոնք իրենց օրէնսդիրն մատենը մեծ յարգութեամբ կը պահեն: Աս գիրքս, որմէ օրինակ մը Փարիզի արքունի մատենադարանին մէջ կը գտնուի, նամակի ձեւով երեք հատած բաժնուած է: Տիւրզիք կը համարին թէ ասոնց մէջ իրենց կրօնին ամէն գաղանիքներն ու խորհուրդները բովանդակուած ըլլան:

Տիւրզիներն աս օրէնսդրէն զատ Համզէ անուամբ ուրիշ երկրորդ օրէնսդիր մ'ալ կը ճանչնան, որն որ առաջնոյն աշակերտն էր: Ասիկա իրենց երեք օրինաց գիրք շինած է. աս օրէնքներէն մէկը Տիւրզիներուն կ'արգելէ որ աս գրքերն ամենեւին օտարա-

կանի մը ձեռք չտան. եւ գուցէ ասիկա ըլլայ նոյն գրքերը գետնի տակ պահելուն պատճառը, զորոնք միայն ուրբաթ օրերն, որ իրենց մէկտեղ գալու եւ ժողվելու օրն է, դուրս կը հանեն, եւ հրապարակաւ ժողովրդեան առջեւ կը կարդան:

Տիւրղիններուն մէջ կանայք կրօնական բաները գիտնալու մէջ արանցմէ աւելի տեղեակ կը համարուին, անոր համար ալ էրիկ մարդիկներէն աւելի վերնագունութիւն մ'ունին, եւ յաջորդութեամբ իրարու կ'աւանդեն իրենց երկու օրէնսդրաց գրքերուն մեկնութիւնը, բայց միշտ գաղտնութեան կնքով, զորն որ այնպէս խիստ կը պահեն՝ որ մինչեւ հիմայ միայն այսչափս կրցանք իմանալ թէ աս գրքերուն բովանդակածն ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ այլանդակ առակներու եւ առասպելական պատմութեանց կոյտ մը, որոնցմով աս ազգին միտքն այնչափ տողորուած ու լեցուած է:

Տիւրղիններն երկու գլխաւոր մաս կը բաժնուին. առաջին կարգին վերաբերողներն արաբացի բառով Ի-հ-ա-լ-ա այսինքն Իմաստունք, Հոգեկրօնք կամ Հոգեւորք կ'անուանին, իսկ երկրորդ դասին մէջ եզրոյները՝ Ճէ-հէ-լ կամ Տղէտք կը կոչուին: Իմաստունք Տղէտներէն ասով կ'որոշուին որ առհասարակ թոյրաթուխ (մութ գունով) զգեստ մը կը հագնին, եւ մէջքերնին դաշոյն եւ կամ ուրիշ զէնք մը չեն կրեր, հապա կը համարին թէ աւելի իրենց կարգաւորեալ կենօք մէկալներէն կը տարբերին: Հրապարակական տեղեր շատ քիչ կ'երեւան. աշխարհիս զուարճութիւններէն հեռանալու համար՝ անձաներու մէջ իբրեւ խուղերու եւ միայնարաններու մէջ կը քաշուին. խիստ ստիպապիտութեամբ կ'ապրին, ուրիշներուն բանն առնելու կը խորշին, այնպէս որ ինչ որ իրենց տրուի՝ կը հրաժարին ու չեն ընդունիր, վախնալով որ չըլլայ թէ ան իրենց բերուած

ընծաներն՝ ապօրինաւոր եղանակաւ ստացուած բւ-
լան: Անոր համար ալ գեղացւոց եւ մշակաց բե-
րածներն աւելի սիրով կ'ընդունին քան թէ հա-
րուսաներունը, մտքերնին զնելով թէ գեղացւոց
տուածն՝ իրենց ճակտին քրտամբն ստացած բաներ
են: Ասոնք Ղուրանին ալ հետեւելով՝ կը թլխա-
տուին, Ռամազանի պահքը կը պահեն, խոզենի
չեն ուտեր, եւ Տաճկաց ուրիշ կրօնական աւան-
դութեանց ետեւէն կ'երթան:

Իսկ ճիշտ-լ կամ Տգէտք կոչուածներն՝ Իսկա-
լայից ընկերութեան մէջ ամենեւին չեն տեսնուիր:
Գաւանած կրօնքներնուն վարդապետութիւններն ա-
մենեւին չեն գիտեր. ուստի կրնայ ըսուիլ որ բոլորո-
վին անկրօն են, եւ հետեւապէս լի անառակու-
թեամբ կեանք մը կ'անցընեն՝ որն որ իրենց թոյլ
տուեալ կը համարին: Եւ կարծեն թէ իրենց Պիէմը-
իլաս օրէնսդրին պատուոյն ըրած քանի մը աղօթք-
ներով, եւ աղօթքներնուն մէջ Հոգեւորներուն
աղօթքին ձեւը գործածելով՝ ամէն պարտքերնին
կատարած կ'ըլլան: Աղօթքի ձեւերնին աս արարե-
րէն խօսքերն են. Մ* ֆէ Իլահ Էլլա Էո*. այս ինքն
Չիք ոք Աստուած՝ բայց ի նմանէ, որն որ միանգա-
մայն իրենց հանգանակը կամ հաւատոյ դաւանու-
թեան ձեւն է: Նոյն աղօթքը յաճախ կը կրկնեն,
բայց մանաւանդ Պիէմըիլասին արձանին առջեւ ի-
րենց կրօնական պաշտամունքը կատարած ատեննին:

Տիրոջներուն բոլոր բնակութեանց մէջ միայն
երկու գեղ կայ՝ ուր իրենց մեծ օրէնսդրին արձանը
կը պահուի: Աս արձանն իրենց օրինաց նայելով՝
ոսկիէ կամ արծաթէ պէտք է որ ըլլայ, զորն որ
փայտէ արկղի մը մէջ կը պահեն, ու միայն մեծ
հանդիսութեանց ատեն՝ իրեն ուխտեր ընելու եւ
աղաչանքնին մատուցանելու համար դուրս կը հա-
նեն. արձանին խօսած ատեննին՝ կարծեն թէ նոյն

իսկ Աստուծոյ կը խօսին, ան աստիճանի աս կուռ-
քը կը պատուեն: Արձանները կամ կուռքերը գըտ-
նուած գեղերը՝ Պաճէլին ու Ֆրէտիս կը կոչուին,
որոնք լերանց վրայ շինուած են ու Տիւրզիներուն
գլխաւորներն հոն կը նստին:

Ը. Սարեփիւս, Տիւրոս, Առեւ, Կեօարիս, Եփֆա (Յոդ-
պէ) ու Ռասա (Արեմալեմ) քաղաքները*:

ՍԵՏՍԱ (Սիդոն) Փիւնիկէի ծովեզերեայ քաղաքը
նաև մտանք՝ Սուրբ երկիր երթալու: Բայց նախ նաև
ահանգստէն ելլելու համար՝ պէտք եղաւ որ մեծ
ճիգ ու փորձեր ընենք. որովհետև հակառակ հո-
վերն ամէն անգամ որ անկէ պիտ'որ ելլինք՝ կը
ստիպէին զմեզ նորէն ետ դառնալու: Աերջապէս
1713ին Ապրիլի 7ին բաւական ուխտաւոր ընկերներով
նաւերնուս առագաստները յաջող հովերուն բացինք:
Աս չուն իմ առաջուան ուրախութիւնս կը կրկնա-
պատկեր՝ երբ որ հասնելու նպատակիս ճամբուն վրայ
զիս կը տեսնէի: Արդ Սայտայի նաւահանգիստը թող
տալով՝ Սարեփիթա եւ Տիւրոս քաղաքներուն ու Սպի-
տակ գլուխ ըսուած հրուանդանին քովէն անցանք:

Սարեփիթա, որն որ երբեմն ծովեզերեայ նաւա-
հանգստով մեծ քաղաք էր, հիմա մշակուած դաշտ
մըն է. դէպ ի Տիւրոս տանելու իր մեծ ճամբաներն
ալ բոլորովին աւրուած են. միայն անկարգ սալայա-
տակն ու քանի մը տանց աւերակներու մնացորդները,
զորոնք ժամանակը գեռ չէ կրցեր բոլորովին ջնջել,
անոր յառաջագոյն երեւելի քաղաք ըլլալը կը յի-
շեցընեն: Կը կարծուի որ հին ժամանակներն աս
քաղաքս երկաթով ու պղնձով երեւելի վաճառա-
կանութիւն կ'ըներ, որովհետև արդէն Սարեփիթա

* Աս ու յաջորդ չորս հատուածները՝ Հ. Ներէին առ Հ.
Փլէօրիոյ գրած նամակէն է, որն որ շատ անգամ յի-
շուած հաւաքման Ա. Հատորին մէջն է. եր. 374—451:

երկաթ ու պղինձ նշանակող երկու բառերու բաղա-
դրութիւն մըն է . բայց հիմա հոս այսպիսի մետադնե-
րու եւ ոչ հեաքը կը նշմարուի : Աս քաղաքս Սի-
դոն քաղքին անմիջական իշխանութեան տակ ըլլա-
լուն՝ Գ . Թագաւորութեանց գրքին մէջ Սարեփթա
Սիդոնացւոց կը կոչուի :

Հին Սարեփթայէն քանի մը քայլ անդին ծովե-
զեր քով պզտիկ մզկիթ մը կայ . տեղացի Տաճիկ-
ներն ու քրիստոնեաները կը կարծեն որ ասիկա՝ Գ .
Թագաւորութեանց թէ . Գլխոյն մէջ պատմուած
Եղիա մարգարէին երկու երեւելի հրաշքներուն , այս
ինքն՝ իրեն բնակութիւն տուող այրւոյն քանի մը
կաթիլ եղն ու ավ մ'ալիւրը բազմացրնելուն եւ
նոյն այրւոյն որդին յարուցանելուն տեղն ըլլայ : —
Ս . Հերոնիմոս Սրբուհի Պաւղային դամբանագրին մէջ
կ'ըսէ թէ երբ որ անիկա սուրբ տեղեաց այցելու-
թեան կ'ելլէր՝ իր բնակութիւնն աս այրւոյն փոքրիկ
խցկան մէջ կ'ընէր , որն որ Սարեփթայի նաւահանգրս-
տին մօտ ու միանգամայն Եղիա մարգարէին երբեմն
օթեւան եղած էր :

Սարեփթայէն գրեթէ մէկ մղոն հեռու՝ ժայռերու
երկայն շղթայ մը կը տեսնուի , որոնց մէջ հինգ վեց
օտք խորութեամբ խաչածեւ փոսեր բացուած են .
իսկ մուտքերնին երկու քառակուսի ոտքէն քիչ մ'ա-
ւելի է : Բայց թէ ասիկա ինչ քանի համար շինուած
է՝ յայտնի չէ : Տեղացիք կը կարծեն թէ ասոնք հին
անապատականները շինած են , որպէս զի աս գե-
րեզմաններուն մէջ քաշուած՝ գիշեր ցորեկ մահեր-
նին մտածեն : Բայց ես ուրիշներուն կարծիքին աւելի
կը հաւանիմ , որոնք կ'ըսեն թէ աս փոսերը Սարեփ-
թայի նշանաւոր անձանց շիրիմներն են : Ինչ որ է նէ ,
հիմա աս խրճիթները կամ շիրիմներն՝ Ասնունի այրք
կը կոչուին : Աս այրերէն անդին մինչուկ Եղեւթերոս
կամ Ազատ գետ՝ մտադրութեան արժանի բան մը

չկայ: Իսկ Եղեւթերոս գետին համար կ'ըսուի թէ իր աղբերակունքը Լիբանան լերանց մէջ ըլլայ, եւ Խոուրիայէն ու Գալիլեայէն անցնելով՝ Սարեփիթա ու Տիւրոս քաղաքներուն մէջտեղը՝ Փիւնիկաստանի ծովը կը թափի: Ասոր համար է որ այսօրուան օրս աս գետոյն Գասսամ կամ Գասէմիէ (բաժանող) անունը կու տան: Գետը լերանց ստորոտն այլ եւ այլ պտոյտներ ընելուն՝ սաստիկ սրբնթաց է. նմանապէս տարւոյն քանի մ'որոշ ժամանակներն առատ կրայի որս ունենալուն համար խիստ համբաւաւոր է: Բայց Եղեւթերոս գետը Մակաբայեցւոց առջի գրքին մէջ եղած յիշատակութեամբն՝ աւելի հռչակաւոր կ'ըլլայ, ուր կը պատմուի թէ երեւելին Յովնաթան Յուդայ Մակաբէին եղբայրը Պաղոմէոս թագաւորն արքայավայել շքով մինչեւ Եղեւթերոս գետ անձամբ յուղարկաւորեց: Նոյնպէս նոյն գրքին մէջ կը կարգանք որ Յովնաթան Գեմեարին զօրքը մինչեւ ասոր գետափը քշեց, որոնք գետն անցնելով միայն կըրցան մահուրնէ պրծիլ:

Աս գետէն երեք շորս մղոն ու Սայտայէն ինը տասը մղոն հեռու՝ նոյն գծին վրայ Տիւրոս քաղաքը կայ, որն որ երբեմն, կ'ըսէ Եղեկիէլ, այնպէս ամբարտաւան ու գոռոզ էր, որ քաղաքացիք իրենք զիրենք աշխարհքին ուրիշ մասերուն օրէնք տալու ծնած կը կարծէին: Քաղաքն այնպէս հարուստ էր, որ ոսկին ու արծաթն իրեն հողի պէս հասարակ բաներ էին. տան շէնքերն այնպէս փառաւոր՝ որ իւրաքանչիւրը մէյմէկ պալատ կը նմանէին. եւ վերջապէս Պարսից, Լիբէացւոց ու Լիւգացւոց ամենաքաջ զինուորներէն կազմած բանակովն այնպէս ահաւոր էր՝ որ օտարազգիներուն առջին անպարտելի կը համարուէր:

Ստոյգ է մարգարէին պատմածին պէս Տիւրոս քաղաքն ան փառաւորութեան մէջ տեսնելու յոյս չունէի, բայց գոնէ իր հին պայծառութենէն մնա-

ցորդ մը նշմարելու կը սպասէի: Սակայն յոյսս պարապ ելաւ, որովհետեւ ուրիշ բան չտեսայ՝ Բայց եթէ հարթյառակ աւերակ մը, եւ ճշգիւ խօսելու համար՝ միայն Տիւրոս քաղաքին ոչնչացումը տեսայ, ինչպէս որ Եղեկիէլ մարգարէն ալ յառաջուրնէ գուշակած էր: Հիմա հոս ասդին անդին ցրուած, խտտով ու աւազով ծածկուած քանի մը քարերու կոյտէն, եւ աղքատ ու օրուան կերակրոյ կարօտ Արաբացւոց եօթն ութը խրճիթներէն զատ՝ ուրիշ բան չիտեսնուիր: Փուճ տեղ Արագինէսի շիրմին հետքը կը փնտռէի հոս, որուն համար կ'ըսուի թէ մինչուկ ժԱ. դար կեցած ըլլայ: Այսպէս պատժեց Աստուած աս ամբարտաւան ու հպարտ քաղաքն՝ իր մեծ յաջողութիւնները չարաչար գործածելուն համար. եւ ասով ուզեց միանգամայն մարդկան սորվեցընել թէ որչափ վտանգաւոր են մեծամեծ ու հաստատուն յաջողութիւնները:

Քանի մը հեղինակներ կ'ուզեն հաստատել որ գրելու, ծիրանեգոյն ներկելու եւ նաւարկելու արուեստն առջի գանոյները Տիւրացիք եղած ըլլան: Սակայն եթէ ծիրանեգոյն ներկելու եւ նաւարկութեան արուեստը գանոյներն իրենք ալ չեն նէ՝ դէթ առջի գործածողներն ու կատարելագործողներն իրենք են, մանաւանդ որ նաւարկութիւնն իրենց վաճառակաւ նութեան ու Տիւրոս քաղաքն հարբսոյրնելու միակ միջոցն էր. նմանապէս դրից կողմանէ ալ խիստ յարմար էր, վասն զի Տիւրոս քաղաքը, ինչպէս Եղեկիէլ կ'ըսէ, ծովուն սրաին մէջն էր. այս ինքն չորս կողմը ծովէն պաշարուած եւ ցամաքէն երկու հարիւր քայլ հեռացած: Բայց Մեծն Աղեքսանդր, ինչպէս որ ամենուն ծանօթ է, Տիւրոսին առումը դիւրինցընելու համար՝ քաղաքը թմբով մը ցամաքին հետ կապեց, եւ այսպէսով կղզին՝ թերակղզի ըրաւ:

Տիւրոսէն մէկ մղն հեռու՝ հնութենէ մնացած

ամենազեղեցիկ ու շատ հին յիշատակարաններէն մէկը կը տեսնենք. ասիկա Սողոմոնի աղբիւրն է, որն որ ասանկ կ'ըսուի չէ թէ որ Սողոմոն շինել տուեր է, վասն զի ասիկա յայտնի չի գիտցուիր, հապա իր Երգերգոց գրքին մէջ անոր վրայ խօսելուն ու Լիբանան լեռնէն խոխոջանօք իր մէջն եկած ջուրը կենդանի ջուր կոչելուն համար, Սողոմոնի աղբիւր ըսուեր է: Ես աս աղբիւրը տեսնելու պատեհ ժամանակ չունեցայ. բայց ամէն տեսնողները միաբան մի եւ նոյնը կը պատմեն ու կ'ըսեն թէ հողաբլրի նման տեսակ մը քառակուսի մեծ աշտարակի մէջտեղն է, հաստ ու կարծր եւ գեղեցիկ տաշածոյ քարերէ շինուած, որոնք այնպէս վայելուչ իրարու հետ կապուած ու ձիւթով ծեփուած են, որ տեսնողը մէկ քարէ շինուած կը կարծէ: Միանգամայն աս ալ կը զրուցեն թէ հողաբլրոյն վրայ ելլելը՝ մասնաւոր շինուած շուրջ քսանուհինգ աստիճաններով շատ կը դիւրիննայ, եւ թէ աղբիւրն ու թանկիւնի ձեւ ունի՝ գրեթէ ութուն քայլ շրջանակով. եւ միանգամայն թէ ջուրն՝ աղբեր մինչեւ մակերեւոյթը կը բարձրանայ եւ երկու կողմերէն առատութեամբ հասելով՝ մէկ կողմը կ'երթայ աղօրիք կը դարձնէ, իսկ մէկալ կողմը՝ դաշտի մէջէն սողալէն ու անիկա պարտապընելէն ետքը՝ Տիւրոս գացող ջրանցքներուն մէջ կը խառնուի:

Աս թերակղզիէն ելլելով՝ չուերնիս դէպ ի Աքքեա շարունակեցինք, եւ Սպիտակ գլուխ ըսուած հրուանդանն անցանք, որն որ իր անունը՝ ժայռերուն սպիտակութենէն առած է: Ասկէ անցնելու ատեննիս Աղեքսանդրի հոյակապ ճամբան տեսանք, որն որ ստուգիւ այնպիսի երեւելի աշխարհակալի մը արժանի գործք է: Աս ճամբան լերան քարերէն շինուած ու մէջը ջրանցքի պէս փորուած է, որուն եզրները ծովուն կողմանէ փոքր պարխապ մը կը ձեւանան: Ա-

որ երկայնութիւնը մէկ մղոնէն աւելի է, իսկ լայնութիւնը վեց կամ ութ ութ: Աղեքսանդր ասիկա Տիւրոս պաշարելու գացող բանակին համար բանալ տուաւ:

Աղեքսանդրի ճամբան ու Սպիտակ գլուխն անցնելէն ետքը՝ Ա.բ.քեա քաղաքը հասանք: Ա.բ.քեա Աստուծոյ շնորհացն ապերախտ գտնուելէն զատ՝ աւաղակութիւններովն աւելի յանցաւոր եղաւ, որոնք զինքը կուսապաշտութեան մէջ ալ ձգեցին: Անոր համար Աստուծոյ ձեռքէն լքեալ թողեալ՝ Սարակինոսներուն ձեռքն ինկաւ, որոնք ամէն բան սրէ ու կրակէ անցուցին: Մայր եկեղեցւոյն՝ միայն պատին մէկ մասը մնացեր է, իսկ Ս. Յովհաննէս Մկրտչին եկեղեցւոյն գմբէթին մէկ կտորը վեր բռնող քանի մը սիւներուն վրայ Ս. Կարապետին գլուխը խորելունդն քանդակած կը տեսնուի: Իսկ մարմններուն կտորուանքը, կտարտած սիւներն՝ որոնք անցնող գացողներուն օտից կոխան են, Երուսաղեմի ասպետաց, Տաճարականներուն ու քրիստոնեայ իշխաններուն պաշտները, շքեղ զինանոցն եւ ուրիշ կործանած շէնքերը՝ քաղքին հնութեանն ու փառաւորութեանը մէյմէկ տխուր յիշատակարաններ են:

Ա.բ.քեա երբեմն այնպէս ընդարձակ քաղաք էր, որ 1191ին՝ քսան հրամանատար իշխաններ ունէր, որոնցմէ ամէն մէկն իր բաժնին մէջ կը հրամայէր: Ա.բ.քեա շատ տարիներ պատերազմի տեսարան եղաւ, շատ անգամ մէյ մը քրիստոնեայ իշխաններէ ու մէյ մը Տաճիկներէ պաշարուեցաւ, առնուեցաւ ու նորէն ձեռք ինկաւ, ուսկից իր մեծ ողորմելիութիւնը հետեւեցաւ: Բայց հիմա իր գեղեցիկ դրից, նաւահանգստին ու վաճառականութեան յարմար տեղը լլալուն, նմանապէս իր ամէն բնական գիրութեանցը համար շատ վաճառականներ հաս եկան հաստատուեցան, եւ քրիստոնեական բարուց մաքրութիւնն

ու եռանդն արծարծելու համար՝ քարոզիչներ կը փնտռեն:

Աքքեայէն ելելով Պանդուխտի բերդին ու Թարթուրա քաղքին քովէն անցանք: Առջինին անանկ կոչուելուն պատճառը՝ պանդուխտներուն հոս իջնելն ու ապահովութիւն գտնելն է: Իսկ Թարթուրա առջի ատենները խիստ զօրաւոր քաղաք էր, ու Գորգորա կամ Ադորա կ'անուանուէր: Ս. Հերոնիմոս Ս. Պաղայի դամբանագրին մէջ կ'ըսէ թէ Սրբուհին շատ անգամ աս մեծ քաղքին աւերակներուն այցելութեան կ'երթար ու անոնց վրայ խիստ կը զարմանար: Հիմա Արաբացիք հոստեղը ցորենի եւ ընդեղէնի վաճառականութիւն կ'ընեն, ու այժի բրդէ շինուած լաթով ծածկուած, եղէգէ ու կնիւնէ շինուած եւ գաւազաններով հաստատուած վրաններու տակ կը բնակին:

Աեսարիա Պաղեստինացւոց քաղաքն ալ, որն որ Թարթուրայէն երեք շորս մըն հեռու է, մարդկային գործքերուն անհաստատութեան ու անկայութեան երեւելի ցոյց մըն է. իր աւազի տակ թաղուած գեղեցիկ ու խաշոր սիւները, շէնքերուն փառաւոր մնացորդները, քաղքին պարիսպը պաշտպանելու համար փորուած ու մինչուկ հիմա մնացած մեծ փոսերը, յայտնի կը ցուցնեն ան տարբերութիւնն՝ որ հիմակուանին անշքութեան ու առաջուանին պայծառութեան մէջ կայ: Բայց ասոր հին փառաւորութիւնները կէս մը Հերովդէս Ասկաղոնացւոյն փառասիրութեան պէտք է տալ, կէս մ' ալ Աեսար Աւգոստոսին բարերարութեան, որն որ թող տուաւ որ Յուդայի արքունական գաւազանը հոս հաստատուն պահուի: Անոր համար քաղաքն իբրեւ թէ երախտազիտութեան համար՝ հոյակապ բարերարին անուամբը կոչուեցաւ: Ասիկա Սարատոնի աշտարակ ըսուած քաղքին աւերակներուն վրայ շինուած էր,

որն որ Գարեհի զօրքին հրամանատարն էր, Աղեքսան-
զըին՝ յարձակմամբ քաղքին տիրելու ատենը: Բայց
աս քաղքին փառքն անմահացրնողը՝ քրիստոնէական
հաւատոյ ծագած լոյսն առաջին ընդունողն ըլլալն
է, աղնուական ու առաքինի Կուռնելիոս հարիւրա-
պետին դարձովը: Գործք Առաքելոցը մեզի յայտնի
կը ցուցնէ որ Աստուած Ս. Պետրոս առաքեալն
հոս խրկեց, հեթանոսներուն մէջ առջի հաւատա-
ցելոյն մկրտութիւն տալու համար: Ս. Հերոնիմոս ալ
կ'ըսէ թէ իր ժամանակը դեռ եկեղեցի մը կար, որն
որ յառաջագոյն նոյն Կուռնելիոսին տունն էր: Աս
Կուռնելիոս հարիւրապետը Զակքէոս՝ Կեսարիա Պա-
ղեստինացւոյ առջի եպիսկոպոսին յաջորդեց, որոնք
երկուքն ալ Պետրոս առաքեալէն ձեռնադրուեցան:

Հաղիւ Կեսարիա Պաղեստինացւոյ քաղաքն աչ-
քերնէս աներեւոյթ եղաւ, անդիէն Եաֆֆա քաղա-
քը տեսանք, որն որ ըստ հնոց Յոպպէ կը կոչուի:
Բայց եբրայեցիք Եաֆֆա կը կանչէին, որն որ գե-
ղեցիութիւն ըսել է, եւ ստուգիւ իր դիւքը խիստ
սքանչելի է: Ասոր հիմակուան մնացորդները մեծ ու
բարձր բլրոյ մը վրայ են, ու մէկ կողմանէ դէպ ի
ծով, իսկ մէկալ կողմանէ մեծանիստ ու պարարտ
դաշտերու վրայ կը նային: Սալատին աս քաղաքը
կործանել տուաւ: Բայց Ս. Լուդովիկոս Գաղղիայի
թագաւորը քանի մը տարի ետքը նորէն նորոգեց:
Աս ատենս է որ սուրբ թագաւորը սիրոյ ու մահա-
ցուցման դիւցազնական գործքեր գործեց. վասն զի
երբ որ իմացաւ որ գործաւորներն՝ որոնք իրեն հրա-
մանաւր քաղաքը նորոգելու կ'աշխատէին, Տաճիկ-
ներէն սպանուեր ու անթաղ են մնացեր, արտօրնօք
Ա.ք.քեայէն Յոպպէ եկաւ ու նեխեալ մարմիններն իր
առջեւը թաղել տուաւ, եւ բարի օրինակ ըլլալու հա-
մար՝ ան նեխեալ մարմիններէն մէկն իր կունակը շալ-
կեց ու մինչեւ գերեզմանատեղին տարաւ:

Երբուսաղէմ գացող ուխտաւորները նախ եւ յառաջ Յոպպէ կ'իջնան, եւ թէպէտ քաղքին դիրքը զարմանալի է, ի վերայ այսր ամենայնի ուխտաւորներուն աչքն այնչափ չիխտղտեր, որչափ ասոր նաւահանգստէն տեսնուած Սուրբ Երկիրը: Ուստի նաւէն Ելածնուս պէս՝ ուխտաւորներուն բարեպաշտ սովորութեան համաձայն՝ Երեսի վրայ գետինն ինկանք: Ան ատեն անմիջապէս տեղւոյն Փրանկ, Յոյն ու Հայ քրիստոնեաներն եկան իրենց ազգային ուխտաւորները տներնին ընդունելու համար: Ես մասնաւորաբար շատ սիրոյ ու մարդասիրութեան ցոյցեր ընդունեցայ Ս. Երկրին մէջ եղող Ս. Փրանկիսիոսի կարգին վանականներէն, որոնք հոս հիւրանոց մ'ունին: Աւանդութիւն մը կայ որ աս իրենց տունը Սիմոն խաղախորդին տան տեղն ըլլայ:

Յոպպէ քաղաքը Քիրամ Տիւրոսի թագաւորին՝ Սողոմոնի տաճարին շինութեան համար խրկած մայրիներն ընդունելուն համար անուանի է: Բայց աւելի եւս համբաւաւոր է հոս Յովնան մարգարէին զինքը ծով նետել տալուն ու ձկէն կլլուելուն պատճառաւ: Ասոր ատենօք ընդարձակ ու մեծ նաւահանգիստն հիմա այնպէս գոցուած է՝ որ մեծ նաւեր չիկրնար առնուլ: Նաւահանգստին կողմը ծովուն երկայնութեամբը գեղեցիկ փողոց մը կայ, ուր Երբուսաղէմի ու Ռամայի որիզը, խահուէն ու ամառը կը ծախուի: Գեռ Յոպպէէն չմեկնած՝ Տաճիկ մ'եկաւ եւ զմեզ բարեւելով իւրաքանչիւր ուխտաւորէ տասնուհինգ գահեկան (ղուրուշ) պահանջեց:

Յոպպէէն դէպ ի Ռամա (Ռամլա) չուեցինք՝ Սարոնի գեղեցիկատեսիլ ու ընդարձակ հովիտներուն մէջէն անցնելով, որոնց գեղեցիկութիւնը Ս. Գիրքն ալ կը գովէ: Աս հովիտներն ինքնաբոյս կահաջներով (լաւնեբով) լի են, որոնց երփն երփն գոյները ծաղկոց մը կը ձեւացընեն. ամառը խիստ շատ ձմերուկ կը

Հասցրնեն, որոնց մէջ մինչեւ տասը լիտր կշռող կայ, եւ ասոնք ստուգիւ Պաղեստինի մէջ ամենէն ազնիւ ձմերուկներն են:

Սարոն կամ Սարոնա, ուսկից ան հովիտներն անունինն առած են, յառաջագոյն բլրոյ մը վրայ բաւական գեղեցիկ քաղաք էր, եւ անկէ ուրիշ գաւառներու վրայ կը տիրէր: Պաղեստինացւոց Աեսարիայէն մինչուկ Գազա տարածեալ հովիտն ընդարձակ ու խիստ բեղմնաւոր է: Սարոնի բնակիչները Լիւզդա՝ Ս. Պետրոսին հրաշքով անդամալոյծը բժշկելը տեսնելով՝ դարձան ու քրիստոնեայ եղան:

Ռամա՝ Յուպէէն չորս հինգ մղոն հեռու, աւելի աւան է քան թէ քաղաք. տեղացիք՝ անոր խիստ աւազուտ տեղ ըլլալուն համար՝ Ռամէ անունը կուտան, որն որ արաբերէն՝ աւազ կը նշանակէ: Աս քաղաքն ան պատիւը մինակ ունի՝ որ իրեն քաղաքացիներէն մէկն էր Յովսէփ Արեմաթացի, որն որ զՓրկիչը թաղելու արժանի եղաւ: Գրիգոր Տուրոնացին կ'ըսէ թէ Փրկիչը՝ Յովսէփ Արեմաթացւոյն գործքը վարձատրելու համար յարութեան օրն, իր խուցն եկաւ՝ ուր Հրեաները զինքն արգելած էին ու վերքերը ցուցուց:

Երուսաղէմ գացող ուխտաւորները Սուրբ քաղաքը համարձակ մտնելու համար՝ հոս Ռամա Երուսաղէմի Գաբլէին հրամանին կը սպասեն. մեզի համար Ս. Երկրին պատուական Հարքն աս հրամանը հոգացին ու խաւրեցին: Աս քաղքէն քառօրդ մղոն հեռու գմբեթաւոր Ջրհոր մը կայ քսանուչորս սիւներու վրայ հաստատուած, որոնք յառաջագոյն նկարներով զարդարուած էին, բայց ժամանակը գրեթէ ամենն ալ ջնջած է: Աս Ջրհորը ցուցնողները Սրբուհի Հեղինէին գործքն է կ'ըսեն:

Ռամայէն Լիւզդա կու գացուի՝ որ Գիոսպոլիս ալ կը կոչուի. աս քաղքիս վրայ երեւելի բան մը չու-

նիմ ըսելու : Լիւդդայէն մինչուկ Երուսաղէմ ճամբաները շատ առապար են, շարունակ հարկ կ'ըլլայ ելլել իջնել ու բիրտ ժայռերու մէջէն անցնիլ. բայց վայրկեան մ'առաջ սուրբ քաղաքը տեսնելու ուրախութիւնն ուխտաւորին՝ ճամբուն անհարթութիւնը մոռցընել կու տայ : Աս տեղերէն անցնելու ատեննիս՝ գեղ մը ցուցուցին, ուր բարի աւազակը ծնած է, կ'ըսեն, եւ Արաբները մինչեւ այսօրուան օրս անոր Լաթրուն անուն կու տան. հոս եկեղեցի մ'ալ կը տեսնուի աս խաչին վրայ ապաշխարողին նուիրուած : Տեղացի քրիստոնեաները կը համարին որ աս գեղը յառաջագոյն Տիմաս կ'անուանուէր, ինչպէս որ Բարոնիոս կարգինալն ալ կը կոչէ :

Աս գեղէն ետքը ուրիշ գեղի մը հանդիպեցանք, ուր Երեմիա մարգարէին նուիրուած եկեղեցի մը կայ եւ Ս. Երեմիա կը կոչուի : Ասկէ ետքը սկսանք Հրէաստանի լեռներէն իջնալ, եւ անմիջապէս ինքզինքնիս Թերեպինթի ձորը գտանք, որ Երուսաղէմէն մէկ մղոն հեռու է : Իսկ Թերեպինթ հասնելու համար՝ պէտք եղաւ սուրբ քաղաքը մեզմէ ծածկող լեռներուն վրայ ելլել : Եւ որովհետեւ Երուսաղէմ աս կողմանէ եկողներուն բլրոյ մը ետեւի ստորոտը կ'իյնայ անոր համար չիկրնար մէկը տեսնել, բայց եթէ երբոր քաղաք մանելու մօտ կ'ըլլայ : Վերջապէս շարունակ աշխատեցուցիչ ճամբաներէն ելլելէն իջնալէն ետքը՝ Երուսաղէմ աշուրներնու առջին երեւցաւ :

Թ. Երուսաղեմայ Ս. Գերեզմանի եկեղեցին Եւ Ս. Շա-
բաթին հանդիսութիւնները. Յորդանան, Մերեալ ծով Եւ
Յովսափաթայ իւրը:

ՍՈՒՐԲ քաղքին տեսութենէն սրտիս մէջ ունեցած
զգածմունքներս բացատրելն անկարելի է: Երբոր հե-
ռուէն քաղքին պատերը նշմարեցինք՝ անմիջապէս ա-
նոր պատուական յիշատակարաններուն մեծարանքնիս
մատուցինք: Ծաղկազարդին նախընթաց օրը վերջա-
պէս քաղքը մտանք: Առջի գործքերնիս եղաւ Ս.
Փրանկիսկոսի կարգին պատուական վանականներուն
տեսութեան երթալն, որոնք Երուսաղեմի մէջ Լա-
տինացւոց եկեղեցին կը ներկայացընեն: Ասոնք զիս
ամենայն մտերմութեամբ ընդունեցան. եւ որովհե-
տեւ ճանապարհորդութեանս պատճառն իրենց ծա-
նօթ էր, ըսին թէ Ս. Գերեզմանի եկեղեցին բա-
ցուած ըլլալով՝ յարմար առիթը պէտք չէ ձեռքէ
թողուլ: Ես ալ կրած բոլոր աշխատութիւններս մոռ-
նալով՝ անմիջապէս առանց ժամանակ կորսընցընելու՝
ինծի առաջնորդող Հարց ետեւէն գացի:

Ս. Գերեզմանի եկեղեցին՝ որ ստուգիւ աշխարհ-
քիս ժամերուն ամենէն յարգելին ու մեծարելին է
իր մէջը երեք եկեղեցի կը պարունակէ. առջինը՝ Գող-
գոթայի, երկրորդը՝ Ս. Գերեզմանի, երրորդը՝ Գիւ-
տոյ Սրբոյ Խաչի եկեղեցին. ասոնց մէջէն ամենէն փա-
ռաւորը Ս. Գերեզմանինն է, որն որ Յարութեան
եկեղեցի կը կոչուի: Ասոր շրջապատը կամ գրսի գին
ձուածեւ ու ներսի գին խաչածեւ է: Գողգոթայի
եկեղեցին՝ Ս. Գերեզմանի եկեղեցւոյն դրան քովն
է. իսկ Գիւտոյ Ս. Խաչինն՝ ասոր աջակողմը: Ս.
Գերեզմանի մեծ եկեղեցւոյն առջին մարմարանման
քարայտակ մեծ գաւիթ մը կայ. եկեղեցւոյն ճոթն
ալ աշտարակ մը կայ՝ որ յառաջագոյն զանգակատուն
էր: Աս աշտարակն եռայարկ շէնք մըն է, սպիտակ
կճէ գեղեցիկ սիւներով զարգարուած:

Ս. Գերեզմանի եկեղեցին մտնելն ամէն մէկերնուս տասնուվեցական դահեկան արժեց. բայց մէյ մ'որ մէկն աս գումարը վճարէ՝ անկից վերջն ալ կրնայ մէջն համարձակ մտնել ելլել: Հոս ինծի առաջին մեծարելու առարկան՝ Օծման քարն եղաւ. ասիկա ան քարն է՝ որուն վրայ Յովսէփ Արեմաթացին Քրիստոսի մարմինը խաչէն վար իջեցընելէն ետքը դրաւ: Աս Օծման քարին շորս կողմն ութ ինը վառուած կանթեղ կայ, որոնցմէ մէկը՝ որ Գաղղիայի թագաւորներուն ընծան է, շուշաններով ու քանդակներով զարդարուած է: Եկեղեցի մտնելու աստիճաններէն դեռ չելած՝ դէպ ի աջ կողմը տասնուինն աստիճանով Աստուածորդւոյն խաչելութեան մատուռը կ'ելլըցուի: Աս մատուռը Գողգոթային վրան ու երեք եկեղեցիներէն մէկն է: Խոշոր քառակուսի կամարակալ սիւն մը մատուռն երկու կը բաժնէ: Ըսած աստիճաններնէս ամենէն հեռու եղող մասը՝ Փրկչին խաչին վրայ տարածուած տեղն է: Իսկ աստիճաններուն մօտ եղող մասը՝ խաչին անկուած տեղն է:

Աս մատրան սալայատակը գոյնզգոյն քարերէջինած միւսիոն (mosaïque) է. հոս գիշեր ցորեկ ոսկեզօծ ու արծաթեզօծ կանթեղներ կը վառին: Խաչին տընկուած տեղն, որն որ երկու ոտք վեր բարձրացած է, գորշ ու կոհակաձեւ մարմնի մեծ քարերով ծածկուած է: Իսկ ան ծակն՝ ուր խաչը կանգնուած էր՝ արծաթեզօծ դրուագուած է, որն որ Սիբա անուանով Յոյն քահանայ մը 1560ին առատաձեռնութեամբ ու յաստուած պաշտութենէ շարժեալ իր ծախքովը դրուագել տուաւ. բայց եկեղեցւոյն աս կողմն՝ ուր Քրիստոս խաչին վրայ մեղի համար իր արիւնը թափեց, ան պատուական կաթիլներն իր վրայ ընդունած բլբալուն համար՝ շատ աւելի հարուստ զարդարուած ու աւելի յարգանաց ու մեծարանաց արժանի է:

Ասկէ հինգ վեց քայլ հեռու, կլոր մարմնի քար

մը դրուած է, Ս. Կուսին ու Ս. Յովհաննիսին՝ խաչին տակ կեցած տեղը նշանակելու համար, ուր Կենարարն իր աշկերտին՝ Ահա Մայր քո, ու Մօրը՝ Ահա որդի քո՝ խօսքերն ըսաւ: Սուրբ Հարք ու սրբուհի Բրիգիտա կ'ըսեն որ աս ան տեղն է՝ ուր Աստուածամայրն իր Որդին խաչին վրայ տեսնելով՝ ամէն մարտիրոսներէն աւելի դառն չարչարանք կրեց, եւ աս սոսկալի ցաւոցը մէջ՝ մեղաւորներուն համար իր Որդւոյն չարչարանաց անսահման արդիւնքն՝ յաւիտենական Հօրը նուիրեց:

Աս մատրան ամէն կողմը մտադրութեամբ զննելէս ետքը՝ տասնուինն աստիճաններէն, ուսկից ելած էի, վար իջնալով՝ նորէն մեծ եկեղեցին մտայ, եւ աջակողմէն դասին պատերուն քովէն յառաջ քալելով Փրկչին փառաւոր Գերեզմանին մատուռն հասայ՝ որն որ իր առանձին կաթուղիկէն ունի ու մայրի գերաններէ շինուած է. կը կարծուի որ աս գերանները հարիւր երեսունումէկ թուով շինուած ըլլան, որոնց ամէն մէկը վաթսուն թղաչափ երկայնութիւն ունին: Ասոնք ուղղորդ դրուած են, եւ մէկ մէկու մէջ կամարներ կը ձեւացընեն: Նոյն կամարները բաց են մատուռին մէջ լոյս տարու եւ միանգամայն գիշեր ցորեկ մէջի վառուած կանթեղներուն ծուխը դուրս ելլելու համար: Աս կանթեղները՝ որոնցմէ մէկ քանին թանկագին բաներ են, քրիստոնեայ իշխաններու ընծաներ են, եւ ինծի մէկ քանի ցուցուցածնին՝ քսան հաղար սկուտէն ստուգիւ աւելի կ'արժեն: Կաթուղիկէին վերի կողմը յառաջագոյն բարրովին բաց էր, միայն՝ որպէս զի թռչունները մէջը մուտ ու ելք չընեն՝ ցանցավանդակ մը դրուած էր. բոց վերջի ատեններն հաւատացելոց առատաձեռնութեամբ եկեղեցին նորոգուելու ատեն՝ Ս. Գերեզմանին վրայ պզտիկ կաթուղիկէ մը դրուեցաւ, տասուերկու զոյգ զոյգ սիւներու վրայ

կեցած, որոնք վեց կամար կը ձեւացընեն: Իսկ մեծ կաթուղիկէին կամարներն՝ որոնք քիչ մը յառաջ յիշեցինք, կը որ պատի մը վրայ յեցած են, որն որ յառաջագոյն Մարգարէից ու Առաքելոց պատկերներով զարդարուած էր. աս պատկերները սքանչելի արուեստով քովէ քով ընդելուզուած գոյնագոյն մանրամանր քարերով շինուած են, որոնց հիմա հազիւ քիչ մը հետքը կայ: Կաթուղիկէն վար իրարու վրայ երկու վերնատուն կայ, որոնք Ս. Գերեզմանը մէջը կ'առնեն: Ասոնք գմբէթեայ կամարներով հաստատուած են. իսկ կամարները քսանի չափ մոյթերու եւ սիւներու վրայ կրթընած են, ու ներսի կողմը կը կըր ձեւ մը կը շինեն: Մէջտեղի ընդարձակութիւնը քսանուվեց ոտք տրամագիծ ունի գեղեցիկ մարմարեայ սալայատակով:

Թէ վերի ու թէ վարի վերնատունը զանազան քրիստոնեայ ազգաց կը վերաբերի, որոնք եկեղեցւոյն մէջ իւրաքանչիւր իր ծիսով աստուածային պաշտօն կը կատարեն: Իսկ Քրիստոսի մարմինը խաչէն վար առնուելէն ետեւ՝ հանգչած գերեզմանը կաթուղիկէին տակը, վերնատուններուն մէջտեղը կ'իյնայ: Աս նուիրական գերեզմանն ան առենը ժայռի մէջ ուրագով ու մրձով փորուած տեղ մըն էր, բայց հիմայ չորս դին ճերմակ մարմարինով պատած է, բարձրութիւնն ու թիւ մինչեւ ինն ոտք, իսկ արամագիծը հազիւ վեց ոտք կայ: Բուն Գերեզմանը դրօսանց՝ բարձրութեամբ ու հաստութեամբ չափակցեալ սիւներու վրայ հաստատուած՝ ինը փոքր կամարներով զարդարուած է: Փրկչին Գերեզմանին փոքր մատուռէն տար տասուերկու քայլ անդին, ճերմակ մարմարինէ գոյնզգոյն միւսին սալայատակ մը ցուցուցին, Քրիստոսի՝ պարտիզպանի զգեստով Մագազկենացւոյն երեւցած տեղը. հաս Լատինացիք ու Հայերը մէյմէկ վառ կանթեղ կը պահեն: Ասկէ քիչ մը

հետու ուրիշ երկրորդ մատրան մը մէջ կը մանուի, ուր Փրանկիսկեան Հարք իրենց աստուածեղէն պաշտօնը կը կատարեն. եւ մէջերնին աւանդութիւն ունին որ աս մատուռը Յովսէփ Արեմաթացոյն պարտիզպանին տան տեղն ըլլայ. նոյնպէս աւանդութեամբ կը համարին՝ որ Ս. Կոյսն հոս իր Որդւոյն յարութեան սպասած ըլլայ, եւ Յիսուս յարութեան օրն իր Մայրը մխիթարելու համար առջի անգամ աս տեղս երեւցած ըլլայ: Աս մատուռն երեք խորան ունի, որոնք աս վերի ըսած խորհուրդները կը ներկայացնեն եւ բաղնաթիւ մշտավառ կանթեղներէ կը լուսաւորուին:

Նորրորդ մատուռն՝ որ Մատուռ Բաժանման հանդերձից կը կոչուի, կը համարուի որ զինուորներուն՝ Փրկչին հանդերձը մէջերնին բաժնած տեղն ըլլայ:

Ս. Գերեզմանին չորրորդ ու վերջին մատուռը, Իճրոճերէ ըսուած մատուռն է: Հոս խորանին տակ՝ զՏէրն մեր փշէ պսակով պսակելու ատեն նստեցուցած սեան ծայրը կը տեսնուի, որն որ տասը թիզ շրջապատով եւ երեք թիզ բարձրութեամբ գորշկեկ մարմարիոնի կտոր մըն է: Ստուգիւ չեմ կարծեր որ աշխարհքիս մէջ աս մատուռներուն մէջ տեսնուած առարկաներէն աւելի սրտաշարժ բան մը գտնուի:

Արդ ասոնց այցելութիւն ընելէս վերջը՝ Գիւտոյ Խաչի եկեղեցին մտայ. նոյն մատրան այսպէս կաշուիլը՝ Ս. Հեղինէին ետեւէ ըլլալովն հոս գտնուելուն համար է: Հիմա հոս խորան մը կանգնուած է, որն որ շատ կանթեղներէ կը լուսաւորուի: Տաճիկները թող կու տան որ հոս համարձակ պատարագ ըլլուի, ինչպէս նաեւ ուրիշ սուրբ տեղերն ալ, որովհետեւ այսպիսի բաներէ շատ ստակ ձեռք կը բերեն:

Օտարկազարդին օրը Ս. Գերեզմանի խորանին վրայ պատարագ ըրի: Պատարագէս ետքն արմաւենի օրհ-

նելու եւ բաժնելու հանդիսին ներկայ գտնուեցայ: Սուրբ երկրին յարդոյ Հայր Մեծաւորը թագով ու գաւազանով աստուածային պաշտօնը կատարեց: Իսկ արմաւենեաց բաժանումէն ետեւ փառաւոր թափորով երեք անգամ Ս. Գերեզմանին չորս կողմը դարձան. ամէն կրօնաւորներն ու ներկայ գրտնուող ուղղափառները ձեռուրնին արմաւենի բռնած՝ կարգաւ կ'երթային: Իրենց պարկեշտութիւնն ու երգերուն քաղցր դաշնակութիւնը, պաշտօնը կատարողներուն հարուստ զարդերը՝ ստուգիւ մարդուն սրտին մէջ հռոմէական Ս. Եկեղեցւոյն աս սրբազան արարողութիւններուն՝ մեծարանք ու յարգութիւն կը ծնանին:

Աս սուրբ հանդիսութիւնները լմրննալէն վերջը՝ կրօնաւորին մէկը զիս առաւ իրենց վանքը տարաւ, որ Ս. Փրկչի վանք կ'ըսուի: Հոս զիս արտաքոյ կարգի մտերմական ցոյցերով ընդունեցան, եւ ստիպեցին միտքս դրածէս աւելի Երուսաղէմ մնալու:

Ասոնք Ծաղկազարդին իրիկունը զիս յորդորեցին որ Յորդանան երթալու յարմար առիթը ձեռքէ չկորսընցընեմ: Արովհետեւ սովորութիւն կայ որ աւագ երկուշաբթի օրն ուխտաւորներու կարաւան մը Երուսաղէմէն դէպ ի Յորդանան կ'երթայ: Արդ ես ալ ասոնց մէջ խառնուելով՝ Յովսափատայ ձորոյն մէկ մասէն անցանք. նմանապէս Բեթանիայէն անցնելով, ուր Մարթայի ու Մաղդաղենացւոյն տան աւերակներն ու Ղազարու գերեզմանը կայ, հովիտ մ'իջանք: Հոստեղս գրեթէ ամէն ուխտաւոր աղբիւրէ մը ջուր կը խմէ, որուն քով կ'ըսուի թէ Տէրն մեր աշկերտներուին Երէքովէն գալու ատեն՝ հանգչած ըլլայ: Մեր կարաւանը քանի մը ժամ ետքը Երէքով հասաւ: Աս քաղաքն՝ որուն միայն անունը մնացեր է, ընդարձակ ու զուարճալի հովտի մը մէջ էր, որուն ծայրը բարձր լեռ մը կայ: Աս լեռան կատարն այր

մը կայ, ուր կ'ըսեն թէ Տէրն մեր քառասուն օրուան ու քառասուն գիշերուան պահքը պահած ըլլայ: Այրն երթալու ճամբան խիստ նեղ ու ցից է, եւ երկու կողմանէ ալ ահաւելի գահավէժներ կան: Նոյնպէս այրին ու իր շրջակայ տեղերուն տեսքը մարդուն ստակում մը կը բերէ: Հոն ելլելու համար ինչ աշխատութիւն որ քաշած էինք, նոյնչափ մ'ալ իջնալու համար քաշեցինք. եւ երբոր հովիտն իջանք՝ երկայն վրաններ կանգնուած ու վաճառողներու բազմութիւն մը գտանք, որոնք ուխտաւորներուն որիզ, խահուէ եւ ուրիշ զովացուցիչ բաներ կը ծախէին. իսկ մենք աւելի հանգիստ առնելու քան թէ կերակրոյ կարօտութիւն ունէինք:

Բայց հանգիստնիս երկայն չգնաց, ինչու որ առաջնորդնիս լուսըննալէն ժամ մը յառաջ կարաւանին ելլելու նշանը տուաւ: Այսպէսով առտու կանուխ Յորդանան հասանք: Հոն հասնելուս պէս՝ երկու շարժական խորան կանգնեցին, անտեղն՝ ուր կը կարծուի թէ Փրկիչն մեր Ս. Կարապետէն մկրտութիւն առած ըլլայ, եւ հոն պատարագ ըրինք: Հոն հեռուէն տեսանք Մեռեալ ծովն, որն որ աստուածապատիժ քաղաքներուն (Սողոմի ու Գոմորի) տեղն է, որոնք երկինքէն հուր տեղալով՝ աճիւն գարձան: Աս քաղաքներուն բռնած տեղերը բոցերուն սաստկութեամբ յանկարծ փորուեցան, եւ Յորդանանու ջրերը հոն մուտք գանելով՝ ծով մը ձեւացուցին, որուն երկայնութիւնն ու բոլորաիքը շուրջ քսանուշորս մղն, իսկ լայնութիւնը տեղ տեղ երեք չորս մղն է: Աս ծովը, կամ թէ ալ աղէկ ըսելու համար՝ աս լիճը, Պահրէլ-Լութ կը կոչուի, այս ինքն լիճ՝ Ղովտայ, բայց առհասարակ Սեւ կամ Մեռեալ ծով անուամբ ծանօթ է. մեռեալ կ'ըսուի, գուցէ օգին տուած շարժումէն ուրիշ շարժում չունենալուն համար: Աս լճիս մէջ ձուկ ըսած բանդ ամենեւին

չի գտնուիր, որովհետեւ լծին ջրերն ապականեալ ըլլալուն՝ մէջը ձուկ չի կրնար ապրիլ: Բայց ամենէն զարմանալին ան է որ Յորդանանու անուշ ու առողջ ջրար ջրերը՝ մէջը մտնելուն պէս՝ այնպէս աղի, այնպէս դառն եւ այնպէս դարշահոտ կ'ըլլան՝ որ խմելն անկարելի է: Աս ծովը սեւ ու անանկ կրակ դարձած քարեր դուրս կը ժայթքէ, որ բռնողին ձեռքը կ'այրի: Չորս հազար տարւան ամենածախ ժամանակը չկրցաւ ջնջել վերցընել աս ամէն յատկութիւնները, որոնք Աստուծոյ բարկութեան յայտնի նշաններ են, որոնցմով կ'ուզէ ցուցընել՝ որ ան քաղաքներուն ամօթալի մոլութիւնները մինչեւ այսօրուան օրս դեռ կը պատուհասէ: Հոս պէտք չէ մտնալ Մեռեալ ծովուն քովը Յորդանանէն օրուան մը ճամբայ հեռու եղող ծառերը, զորոնք հին հեղինակները Ծառք Սողոմայ կ'անուանեն:

Աս ծառերը թզենւոյ շափ բարձր են ու փայտն ալ անոնց շատ նման է. բայց կանաչութիւնն ու տեբեւներուն ձեւն ընկուզի տեբեւներու կը նմանի: Իսկ բերած պտուղնին տեսնողն անուշ լիմն կը կարծէ, բայց փրցընել ուզելու որ ըլլայ՝ ձեռքը միայն սեւ ու թեթեւ փոշի կը գանէ: Աս պտուղներն, ինչպէս պատմագիր մը կ'ըսէ, զգայական հաճութիւններու օրինակ մըն են, որ իրենց դեղեցիկ ու յախշտակիչ տեսքովը զիրենք փնտռողները կը խաբեն:

Աւագ երեքշաբթի առաու աս ողորմելի տեղերը թողուցինք ու արտօրնօք ճամբայ ելանք դէպ ի Յովսափատայ ձորը: Առջի անգամ Չիթենեաց պարտիզին դիմացը կեցանք, որն որ Գեթսեմանի դեղէն շատ հեռու չըլլալուն՝ Գեթսեմանիի պարտէզ կ'անուանուի: Ս. Երկիրն Հարքն աս պարտէզը գնած են, որուն մէջ եօթն ութ ձիթենիէ ուրիշ բան չկայ: Փրանկիսկեան Հարք ասոնցմէ եղ կը հասնեն եւ իբրեւ սուրբ բան ուրիշներուն ձրի կը բաշխեն. իսկ

ձիթապտղոյն կուտերը՝ վարդարանի հատ շինելու կը գործածեն, որոնք քրիստոնէից քով շատ յարգի կ'անցնին: Աս պարտիղին մէջ աղօթեց Փրկիչն Հօր Աստուծոյ, եւ հոս իր մարմինն ու նոյն իսկ կեցած գետինն անոր զարմանալի եղանակաւ ջուր ու արիւն քրտնելէն սղողեցաւ: Բուն Արդւոյն Աստուծոյ աղօթքի կեցած տեղը խորունկիկէկ այր մըն է, ուր երկու խորան շինուած է: Մեր հոս հասնելու ատենը յարգոյ Հարք ձայնաւոր պատարագ ընելու վրայ էին, եւ ես ալ հոս պատարագ ըրի:

Չանց կ'առնեմ ստորագրել թէ ինչպիսի ջերմեւունդութեան զգածմունք կ'առնենայ մարդ հոս, ուր Արդին Աստուծոյ ուզեց մեզի համար տեսակ մը հոգեվարութիւն քաշել: Բայց աս տեղս ալ հարկ եղաւ որ շուտ մը թողում, որպէս զի Երուսաղէմ սուրբ շաբաթուան վերջի օրերուն արարողութեանցը կարող ըլլամ ներկայ գտնուիլ: Աեդրոնի հեղեղատէն անցնելով՝ աւագ երեքշաբթին օրը Երուսաղէմ հասանք: Հեղեղատին մօտերն ահագին ժայռ մը ցուցուցին, որուն վրայ դեռ կը տեսնուի Քրիստոսի մարմնոյն տպաւորուած հետքը, երբ որ իր թոյլտուութեամբ վերջին աստիճանի տկարացած՝ աս ժայռին վրայ ինկաւ:

Երուսաղէմ հասնելէս ետքը՝ Ս. Փրկիչին վանքը գացի, գիշերն հոն անցընելու համար: Երկրորդ օրն՝ որ աւագ հինգշաբթի էր, Ս. Գերեզմանի եկեղեցին գացի, շաբթուն վերջին երեք օրուան արարողութեանցը ներկայ գտնուելու համար: Աւագ հինգշաբթին օրուան պաշտօնն անանկ աղնուութեամբ, վեհութեամբ, փառաւորութեամբ ու աստուած պաշտութեամբ մը կը սկսի, որ ներկայ եղողներուն սիրտը կը յափշտակէ: Խորանները բոլոր քրիստոնէայ իշխանաց ընծաներով ու հաւատացելոց ուխտերովը կը վարդարուին, որոնք ըստ մեծի մասին գոյզնագիւտ

գեղեցկութեամբ ու անդին բաներ են: Երուսաղեմի յարգոյ Հայր Մեծաւորը բոլոր սուրբ օրերը թագով ու գաւազանով պաշտամունքը կատարեց: Կրօնաւորներն, ուխտաւորներն եւ առհասարակ ուրիշ ամէն ուղղափառներն իրեն ձեռքէն հաղորդութիւն առին: Նմանապէս աս օրս սրբութիւն սրբօցը թափարով Ս. Գերեզման փոխադրուեցաւ, ուր մինչուկ երկրորդ օրը մնաց:

Բոլոր ուղղափառ ուխտաւորներն աս երեք օրը հացով ու ջրով անցուցին: Աւագ ուրբաթ օրը հրապարակական աղօթքներ ու զանազան ապաշխարութեան գործքեր կատարուեցան:

Ահօրէն ետքը թափօր ելան, որուն մէջ կրօնաւորներն ու քահանաները շապկով, իսկ ժողովուրդը ձեռուրնին կերոն բոպիկ ոտքով սուրբ տեղեաց սյցելութեան ելան, Քրիստոսի չարչարանաց ամէն մէկ տեղը կենալով, ուր կրօնաւորներէն մէկը տեղւոյն համեմատ ժողովրդեան կը խօսէր ու մտածելու նիւթ կու տար:

Բայց ժողովրդեան եռանդն աւելի եւս շարժելու համար, Ս. Երկրին Հարքն արեւելեան գաղափարին համեմատ՝ արտաքին արարողութիւններ ու հանդիսութիւններ կը յաճախեն, ինչու որ արեւելցիներն արտաքին բաներով դիւրաւ կը շարժին:

Քրիստոսի խաչելութեան պատկերը խորելունդն՝ բնական մեծութեամբը շինուած կը ներկայացընեն. որուն գլուխը, բազուկներն ու ոտուրները զսպանակով (շեփեղէտով) դիւրաւ ամէն տեսակ շարժման ու ձեւի մէջ կը մտնեն: Արարողութիւնը կը սկսի աս պատկերը խաչին վրայ հանելով, որն որ գամերով հաստատելէն ետեւ՝ կը վերցընեն ու բուն Փրկչին խաչը անկուած ծակը կը խօթեն: Ետքը Աստուծոյ Որդւոյն չարչարանացը վրայ ջերմեռանդական աղօթքներ երգելէն վերջը՝ զՔրիստոս խաչէն

վար կ'առնեն, եւ Յովսէփ Արեմաթացւոյն, Նիկո-
ղեմասին ու Իւղաբեր կանանց գործոցը նմանելու հա-
մար՝ Օծման քարին վրայ կը գնեն, եւ արծաթի ա-
նօթներու մէջ բերուած անուշահոտ ու ազնիւ հե-
ղանիւթներով կ'օծեն, եւ ետքը մարմինը պատա-
ռակալներով կը պատեն ու գերեզման կը գնեն :
Շատերը բոլոր գիշեր աղօթքով ու ապաշխարան-
քով հոս կամ Գողգոթայի վրայ կ'անցընեն :

Նմանապէս հետեւեալ աւագ շաբաթ օրը Ս.
Երկրին Մեծաւորն իր կրօնաւորներովը՝ սուրբ տե-
ղեաց ու սուրբ օրերուն պահանջածին համեմատ մեծ
հանդիսութեամբ աստուածային պաշտօններն ու
խորհուրդները կը կատարէ :

Օգտակին օրը թէ՛ առաւօտեան եւ թէ՛ երեկոյեան
սուրբ պաշտամանց ներկայ գտնուեցայ : Ամէն բան
հոս փառաւորութեամբ կ'ըլլայ. Ս. Գերեզմանի եկե-
ղեցին՝ ամենահարուստ ու ամենագեղեցիկ պարսկալ-
ին գորգերով կը զարդարուի, անթիւ ու անհամար
ծրագներով ու կանթեղներով կը լուսաւորուի. խո-
րանն արծաթեղէններով կը լեցուի, որոնց մէջ ու-
րիշ բաներէն զատ՝ կայ նաեւ Գաղղիայի թագաւոր-
ներէն ընծայուած խաչ մը՝ որուն նմանը չկայ : Նոյն-
պէս Սպանիայի թագաւորներն ալ աս եկեղեցւոյն
շատ հարուստ կանթեղներ ընծայած են, որոնք
ստուգիւ այնպիսի տէրութեան ընծայ ըլլալու ար-
ժանի են : Իսկ խորանին զարդերն՝ ոսկւով ու ար-
ծաթով բանուած ազնիւ լաթեր են, որոնց նմանն
ես Գաղղիայի մէջ չեմ տեսած : Յարգոյ Հայր Մե-
ծաւորը Ս. Գերեզմանին դրան քով շինուած խորա-
նին վրայ հայրապետական պատարագ մատոյց բազ-
մաթիւ սպասաւորներով : Պատարագէն ետքն ուխ-
տաւորներու եւ ուրիշ մարդիկներու արտաքոյ կար-
գի բազմութիւն մը, զարմանալի կարգով ու պար-
կեշտութեամբ զոյգ զոյգ մատչելով հաղորդեցան :

Առաւօտեան արարողութիւնները կէսօրէն շատ ետքը լմննալուն համար՝ խիստ քիչ ժամանակ ունեցանք ճաշէն ետքը եղած պաշտաման պատրաստուելու, որն որ մինչեւ խոր գիշեր տեւեց: Ուստի ամէն աստուածային պաշտամունքը լմննալէն ետքը՝ Ս. Երկրին Հայրերուն հետ Ս. Փրկչի վանքը գացի, եւ սկսայ պատրաստութիւն տեսնել Երկրորդ օրն՝ ըստ սովորութեան Բեթղեհէմ երթալու, որն որ Երուսաղեմէն երկու մղոն հեռու է:

Ժ. ԲԵԼԴԷԿԷՏ:

ԲԵԹՂԵՀԷՄ մեծկակ ու բաւական բազմամարդ գեղ մըն է, բլրոյ մը վրայ գեղեցիկ տեսքով: Բնակիչները կէս մը քրիստոնեայ են ու կէս մը մահմետական. որոնք առհասարակ՝ վարդարան, խաչ, ու Քրիստոսի եւ Ս. Աստուածածնայ գերեզմաններուն պատկերները շինելու կը զբաղին: Աս ամէնը Հովուաց գաշտ ըսուած տեղւոյն փայտէն ու փղոսկրի նման ձերմակ ոսկրներէ կը շինեն, սատափէ (սեփէ) ու մարգարտէ զարդերով:

Եկեղեցին ու Քրիստոսի ծննդեան այրը գեղին արեւելեան ծայրն է: Մեծ որմերով գոցուած ճամբայ մը ասկից եկեղեցին կը հանէ: Իր հարաւային դին հին շէնք մը կայ՝ որ Ս. Հերոնիմոսի դպրոց կ'անուանուի: Սրահ մը ունի՝ որուն երկայնութիւնը 30—40 ոտք, իսկ լայնութիւնը՝ 15—16 ոտք է: Վրայի կամարը հինգ կամ վեց կճէ սիւներու վրայ հաստատած է: Արտէն որ աս սրահը նոյն Ս. վարդապետին Ս. Գրոց դասատուութեան տեղն եղած ըլլայ: Իսկ հիմա Հայք աստեղս ուխտաւորաց իջեւան ըրած են: Եկեղեցին մեծ ու գեղեցիկ է: Եկեղեցւոյն դասը՝ յիսուն հատ ամբողջ կտորէ ու խիստ բարձր մարմարիտնէ սիւներով՝ դահլճէն (եկեղեցւոյն նաւէն) կը բաժնուի: Սիւներուն խոյակները թէպէտ փայտէ, բայց

մեծ արուեստով շինուած են: Պատուհանները մեծ են ու եկեղեցւոյն շատ լուսաւորութիւն կու տան: Ատեն մը բոլոր եկեղեցւոյ խորհուրդները կարգաւ պատերուն վրայ նկարուած էին, բայց հիմա հաղիւքանի մը աւրուած կտորներ կը տեսնուին:

Դասն եկեղեցւոյն դահլճէն երեք աստիճան վեր է: Քովի խորաններէն մէկն երեք Մոզուց ընծայուած է, եւ ինչպէս աւանդութեամբ կ'ուզեն հաստատել՝ ըստ ամենայնի նոյն տեղն է, ուր որ նոյն թագաւորները Փրկչին ոտքն ինկան եւ իրենց ընծաներն ու երկրպագութիւնը մատուցին: Քրիստոսի ծնած այրն եկեղեցւոյ դասին տակն է: Դասին երկու դիէն ալ կրնայ վար իջնուիլ մարմարիոնէ ու խայտակճէ կամ պորփիւրէ աստիճաններով: Դռները պղնձէ ու շատ արուեստով շինուած են: Մեծարանայ համար հողթափներն հանած այնպէս աս սրբազան տեղը կը մտնեն: Այրը մշտավառ կանթեղներով կը լուսաւորուի: Փորուած ու տաշած մարմարիոնի կտոր մը գեանէն մէկ ոտք բարձրութեամբ՝ Քրիստոսի մտուրը կը ներկայացընէ, որն որ կը կարծեն թէ ըստ ամենայնի նոյն տեղը դրուած ըլլայ, ուր որ Քրիստոսի մտուրը դրուած էր: Աստեղս՝ ուր Աստուծոյ Արգին իր ծննդեանը համար ընտրեց՝ հիմա քրիստոնեաներէն իրաւամբ պատիւ ու մեծարանք կը գանէ:

Հոն՝ որ կողմը որ մարդ նայի՝ աստուածպաշտութիւնը կը բորբոքի ու հաւատքը կը զօրանայ: Ո՞վ կրնայ անտարբերութեամբ տեսնել Քրիստոսի ծննդեան երկրպագանելու համար անընդհատ մէկըմէկ յաջորդող ամէն քրիստոնեայ ազգերուն կարաւանները, հասարակայ աղօթքներն, երկրպագութիւններն եւ ուրիշ զանազան ջերմեռանդական ու շինութիւն տալու նշանները. թո՛ղ այնչափ քրիստոնեայ իշխաններուն իրենց կրօնքին ընդհանուր յիշատակարանին համար խրկած հարուստ ու մեծագին պար-

գեւները. մարդ չի կրնար բացատրել թէ աս ամէն բան ինչ զգածմունքներ կը զարթուցանեն քրիստոնէի մը սրտին մէջ:

Ս. Այլին մէջտեղը մարմարիոնէ խորան մը կայ, որուն վրայ պատարագ կը մատուցուի: Չարմանալու բան չէ որ **Ս.** Հերոնիմոս աս սուրբ տեղն իրեն բնակութիւն ընտրած է: Բոլոր տիեզերաց մէջ չի կրնար ուրիշ տեղ մը ասոր պէս մարգուն ջերմեռանդութիւնը շարժել: Հոս կը տեսնուի իր ազօթարանն ու գերեզմանը. հոս են նոյնպէս Անմեղ մանկանց, **Ս.** Եւստոքիայի, **Ս.** Եւսեբի' Բեթղեհէմիաբբային, ու **Ս.** Պաւղային գերեզմանները: Աս երեւելի Հռոմայեցի տիկինն, որ իր ազգատոհմին՝ Գրակքոսի եւ Սկիպիոնի տան՝ մեծ պատիւ ըրաւ, Բեթղեհէմի բնակութիւնն՝ աշխարհքիս մայրաքաղաքէն, եւ իր ողորմուկ միայնարանը՝ Հռոմի շքեղ ապարանքներէն վեր դասեց, կ'ըսէ **Ս.** Հերոնիմոս:

Բեթղեհէմէն զմեզ Հրէաստանի լեռը հանեցին, որուն վրայ ատենօք եկեղեցի մը շինուած էր, նոյն տեղն՝ ուր որ կը կարծուի թէ **Ս.** Յովհաննէս Մկրտիչ ծնած ըլլայ: Բայց հիմա անհաւատներու ձեռք ինկած ու ապականած է:

Ղուդովիկոս ԺԳ. որ իր հաւատքին ու աստուածպաշտութեան նշաններն ամէն տեղ ցուցուցած է, աս եկեղեցին նորոգեց ու զարդարեց, այնպէս որ այս օրուան օրս արեւելքի ամենէն գեղեցիկ ու կարգաւորեալ եկեղեցիներէն մէկն է: **Ս.** Երկրին քարոզիչները հոս թէ ժողովրդապետութիւն կ'ընեն եւ թէ եկեղեցւոյն հարկաւոր վայելութեան ու նորոգութեան փոյթ կը տանին:

Չարմանալու բան չէ թէ ինչպէս Ս. Կարապետան առանց հեռու տեղեր իր կերակուրը փնտռելու, մինակ մարախով կրնար կեանքը պահել, վասն զի հոս խելքէ մտքէ դուրս մարախի բազմութիւն կը տես-

նուի: Հաւանական է որ իր սովորական կերակուրն եղած ըլլայ նաեւ տեսակ մը ծառի ճիւղերու մատուցալ ծայրերը, որոնց տեղացիք նմանապէս մարախ կը կանչեն ու գիւղականք գրեթէ առհասարակ կ'ուտեն: Իսկ մեղրն որ Ս. Գիրքը կ'ըսէ թէ իր երկրորդ կերակուրն էր, ժայրերու պատառուածներու եւ խորշերու մէջ կը գտնուի, ուր վայրենի մեղուները փեթակնին կը դնեն:

Աս լեռն՝ որ Ս. Յովհաննիսին խստամբեր կեանքը մեր միտքը կը բերէ, իրմէ ետեւ դեռ հիմայ ալ ապաշխարութեան մկրտութիւնը կը քարոզէ:

Հրէաստանի լեռն ու Ս. Յովհաննիսի վանքը թողուցինք ու Երուսաղէմ գարձանք: Ճամբուն վրայ Աբաց վանքն հանդիպեցանք, որն որ Ս. Խաչի վանք կ'անուանեն, որովհետեւ բարեպաշտութեամբ անանկ կը կարծեն թէ Հրեայք Քրիստոսի խաչին փայտը հոսկից կտրած ըլլան: Եկեղեցին խիստ դեղեցիկ է ու կաթուղիկէն աղէկ զարդարուն: Շատ սուրբերու պատկերներ, որ առենօք պատերուն վրայ նկարուած էին՝ գրեթէ ջնջուած են:

ԺԱ. Երուսաղէմ եւ իր շրջանակները:

ԵՐՈՒՍԱԿԻՄ որ գարձանք՝ առջի օրերն երեւելի բաները տեսնելու ելայ, եւ նախ ուղեցի քաղաքն ինչպէս որ է նէ՝ իր ամբողջին մէջ ըմբռնել: Երուսաղէմ ալ ան Գաւթի քաղաքը չէ, որուն պարիսպներուն մէջ Սողոմոնի տաճարն ու գահը կը հանդէր, որ Հրէից ազգին փառքն ու պսակն էր, որովհետեւ Աստուած վրէժխնդրութեան՝ իրեն ըրած անհամար երախտեսացը դիմացն՝ այնպէս ապերախտութիւն ցուցնող ժողովուրդը պատժելու համար՝ թողուց որ ամէն ազգերն իբրեւ թէ մէկ եղած՝ աս քաղաքն աւրեն ու ապականեն:

Իայց Աստուած նաեւ իր ողորմութիւնը ցուցը-

նել ուղելով՝ առջինին աւերակներուն վրայ նոր
Երուսաղէմ մը կանգնել տուաւ, որ իր Որդւոյն
չարչարանացն ու մահուան յիշատակարաններուն ա-
ւանդապահ ըլլայ, եւ դարէ դար պատմէ ու քա-
րոզէ մարդիկներուն՝ իր անոնց վրայ ունեցած սի-
րոյն սաստիութիւնը, եւ ան կարօտութիւնն՝ որ
այսպիսի հզօր ու բարերար Փրկչի մ'ունէին:

Աս սուրբ յիշատակարաններն՝ որոնց Աստուծոյ
տեսչութիւնը մասնաւոր հոգ տարած ու պահած
է, ստուգիւ մէկ հատիկ տեսնելու բան են Երուսա-
ղէմի մէջ: Քաղաքը ոչ մեծ է եւ ոչ աղուոր. կըր-
նայ մէկը ժամու մը մէջ հանգիստ իր շրջապատը
քալել: Ատենօք իր մէջն էր նաեւ Սիօն լեռը. բայց
հիմակուան քաղաքն ասոր պզտիկ մէկ մասը միայն
մէջը կ'առնէ: Ճամբաները նեղ ու աշխատեցուցիչ,
եւ քարայտակները՝ խորաբորտ են: Մարդ քա-
լելու ատեն շարունակ իջնելու ելլելու գործողութեան
մէջ է: Քաղաքը տուրեւառ ու վաճառականութիւն
չունի, անոր համար ալ աղքատութիւնը կը տիրէ.
իր գլխաւոր մուտքն ու խտաւորներէն ըրած շահն է:

Հոս Յոյները շատ եկեղեցիներ ու վանքեր ունին:
Ասոնց մէջ պատրիարքական վանքն ամենէն գեղե-
ցիկն է: Իր եկեղեցին Ս. Հեղինէին ու Ս. Կոստան-
դիանոսին նուիրուած է: Հայերը, Խպտիներն ու Ա-
սորիք նմանապէս իրենց վանքերն ունին եկեղեցիներ
րով մէկտեղ: Հրեաներն հոս իրենց թաղն ու ժողո-
վըրդանոցն ունին: Տաճիկներն ալ հոս շատ մզկիթներ
ունին, որոնցմէ ամենէն աղուորն ու ամենէն աւելի
Տաճիկներէն յարգութիւն ընդունողը՝ Սողամնի աա-
ճարին տեղը շինուած մզկիթն է: Արովհեանէ քրիս-
տոնէից արդելուած է ներս մանել, միայն լսած եմ
որ մզկիթին մէջի կողմը շքեղ ու գմբէթը բազմա-
թիւ մարմարիոնէ սիւներու վրայ յեցած է, եւ աս
սիւներուն վրայ հաստատուած է նաեւ ճեմելիք կամ

վերնատուն մը նոյն դմբեթին տակը: Իսկ ան ընդարձակ միջոցին լուսաւորութեան համար՝ մզկիթին կամարէն անհամար կանթեղներ կախուած են: Այսչափ է մինակ ներսինին վրայ գիտցածս: Իսկ դրսի կերպարանքն աղէկ զննեցի: Ութանկիւնի ձեւով է, ու իր դմբեթովը՝ հաճոյական տեսք մ'ունի: Պատերը գեղեցիկ միւսիոնեան գործուածքներով զարդարուած են, որոնք զանազան գոյներով շատ զարդկու տան: Տաճիկները ասոնց մէջ արաբացի խոշոր գրերով նկարած են նաեւ Ղուրանին մէկ քանի վճիռները:

Վաղաքն եօթը մեծ դուռ ունի, որոնց վեցը միայն բաց է, իսկ եօթներորդն՝ որ Ոսկի դուռ կ'անուանեն, գոցուած ու ետեւը պատ քաշուած է: Ասիկա ան դուռն է, ուսկից Քրիստոս Ծաղկազարդին օրը յաղթանակաւ քաղաք մտաւ: Տաճիկներն աս դուռը պատով գոցեցին, որովհետեւ իրենց մէջ ասանկ աւանդութիւն մը կայ՝ որ ատենօք քրիստոնեայ իշխան մը իրենց ձեռքէն սուրբ երկիրները պիտ'որ առնէ, ու յաղթութեամբ աս դռնէն Երուսաղէմ պիտի մտնէ:

Տեսածներուս մէջ հնութեան ամենէն երեւելի մնացորդն է անուանի Պրոբատիկէ աւազանը, զորն որ Սողոմոն տաճարին գործածութեանը համար շինել տուաւ: Աս աւազանը խիստ խորունկ է, 150 ոտքի չափ երկայնութիւն ու 40 ոտքի չափ լայնութիւն ունի եւ գեղեցիկ քառանկիւն քարերով ծածկուած է. ձեւը երկնկէկ քառակուսի է: Բայց աւազանը հիմա բոլորովին ցամբած ու անգործ եղած է:

Վաղքիս ուրիշ հնութիւններուն վրայ խիստ քիչ տեղեկութիւն կրնամ տալ, ինչու որ ատենօք եղած բաներուն հիմա անունները միայն կան:

Միտն լեռն ելլելու դրան մօտ՝ Ս. Աննային տունը, կամ թէ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ նոյն տան

տեղը ցուցուցին, որովհետեւ կարելի բան չէ որ նոյն եւ ուրիշ աներն՝ որ քիչ մը ետքը պիտի յիշեմ, ան ատենէն մինչեւ հիմա մնացած ըլլան: Ս. Աննային տան մէջ ծերացած ձիթենուց ծառ մը տեսանք, ուր կ'ըսեն թէ Գրիստոս տերն մեր կապուած ըլլայ: Աս ծառը կտրելն արդէլուած ըլլալով՝ երկաթէ վանդակներով շորս դին գոցուած է, որպէս զի մարդ չկրնայ մօտիկնալ: Ս. քանչեւ ձիթապտուղ կը բերէ, որոնց կուտերը վարդարանն ու համրիչ շինելու կը գործածեն:

Ս. Աննայի տնէն Փաշային պալատն երթալու համար պէտք է բոլոր քաղաքն անցնիլ: Նոյն պալատն ատենօք Պիղատոսին ապարանքն էր, ուր քսանուու թը ճերմակ մարմնի աստիճաններով կ'ելլըցուէր, որոնք Հռոմ փոխադրուեցան, եւ Ս. Աստիճանք անուամբ կը յարգուին:

Պալատին մօտ քառակուսի ձեւով կամարաչէն պզտի շէնք մը կայ: Գրիստոսեայք եւ նոյն իսկ Տաճիկներն ալ կ'ըսեն թէ Յիսուս հոս ծեծուած ու փշով պսակուած ըլլայ:

Պալատէն քիչ մը վար հին կամարածեւ յարկ մը կայ, ուր կ'ըսեն թէ Պիղատոս զՈրդին Աստուծոց ան ողորմելի վիճակին մէջ, որուն իր հրամանաւն հասած էր՝ Ժողովրդեան ցուցուց: Քարի մը վրայ բաւական որոշ փորուած կը տեսնուի աս բառիս սկիզբը՝ Բարձ (Tolle):

Աս կամարէն քանի մը քայլ անդին կը սկսի Յաւարդին կամ Աղէտալի կոչուած ճամբան, որովհետեւ Յիսուս խաչը կռնակը աս ճամբէն Գողգոթա տարուեցաւ: Աս ճամբուն վրայ տեղ մը ցուցուցին, ուր տառապեալ Մայրն իր Որդին խաչին բեռան տակ տեսնելով՝ ցաւէն գետինն ինկեր է: Ս. Աստուածածնայ պատուոյն՝ նոյն տեղը մատուռ մը շինած են եղեր, բայց հիմա չկայ:

Քիչ մը անդին դէպ ի աջ կողմն աղքատ Ղազարոսին ու ձախ դին անողորմ մեծատան տուներ տեսանք: Աս ճամբուս վերջերը ցուցուցին նաեւ ան տեղն՝ ուր կը կարծուի թէ Որդին Աստուծոյ բարեպաշտ կանանց դառնալով՝ ըսաւ թէ Իմ վրաս լալու տեղ՝ ձեր ու Հրէից վրայ լացէք: Քիչ մը վար Վերոնիքային տուներ կար, որն որ Գողգոթա ելլելու դռնէն շատ հեռու չէր: Աս դուռը Գատաստանի դուռ կ'ըսուէր, որովհետեւ յանցաւորները տանջանարան երթալու համար ասիկից կ'անցնէին: Անարարն ալ աս դռնէն անցաւ, որ հիմն պատով գոցուած է:

Քաղքին ուրիշ մէկ թաղին մէջ Ս. Պետրոսի բանար ցուցուցին: Քրիստոնեայք ասիկա մատուռ ըրած էին, բայց ետքէն Մահմետականք դարձեալ բանաւ ըրին: — Ուրիշ տեղ մը Սիմնն փարիսեցւոյն՝ տուներ տեսանք, ուր Մագդաղենացին եկաւ ու իր դիւցազնական գործքովն անկեղծ ապաշխարութիւնը ցուցուց: Ս. Աննայի եկեղեցին, որ կ'ըսուի թէ իր տունն եղած ըլլայ, աս փարիսեցւոյն անէն հեռու չէ: Եւրոպացուց Երուսաղէմի մէջ թաղաւորած ատեն աս եկեղեցին կուտանաց վանքի մը հետ միացած էր:

Օմեղ պարտընողները ցուցուցին նաեւ Զեբեդեայ, Ս. Յակոբոսին ու Ս. Յովհաննիսին հօրը տուներ, եւ Ս. Յակոբոսին մարտիրոսութեան տեղն՝ որ Սիան լերան դիերը կ'իյնայ: Հայերն աս տեղս մեծ վանք մը կառուցած են: Եկեղեցին նոր տեսակ, բայց կանոնաւոր շինուած մըն է: Ասոր մէկ մատրան մէջ միւսիսնեան մարմարաշար յատակ մը տեսանք, ուր աս առաքելոյն գլուխը կարուած է:

Աս ամէն հնութեան մնացորդները քաղքին ներսի կողմը կը տեսնուին, իսկ դրսի կողման համար ըսածներուս վրայ խիստ քիչ բան կրնամ աւելցընել, որովհետեւ ժամանակը գրեթէ ամէն բան ջնջած ու ապականած է:

Շատ անգամ Ս. Կուսին գերեզմանին վրայ պատարագ ընելու բարեբախտութիւնն ունեցայ, որ Կեզրանի հեղեղատէն անդին Չիթենեաց լեռան ստորտն եկեղեցւոյ մը մէջ է: Աս Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին չմտած՝ երկայն սանդուղ մը կայ, որ ընդերկրեաց կամարաշէն ու մարմարայատակ մատուռ մը կը հանէ, որն որ միայն սանդղին վերեն եղած դռնէն լոյս կ'առնէ: Հողիւ կրնայ մէջն երեք կամ չորս հոգի առնել, որովհետեւ Ս. Աստուածածնայ մարմնին հանգչած տեղոյն վրայի խորանը՝ բոլոր միջոցը բռնած է: Շիրմին մթութիւնը, որ մէկքանի կանթեղով միայն կը լուսաւորուի՝ ետեւէ ետեւ եկող ուխտաւորներու երգերը, որոնց մէջ կ'երգեն նաեւ Ս. Աստուածածնայ Լիթանիան, մարդուն վրայ խորունկ տպաւորութիւն մը կ'ընեն ու զգալի եղանակաւ ջերմեանդութեան կը շարժեն:

Վրայի եկեղեցին շատ խորաններ ունի, որոնք զանազան ազգերու կը վերաբերին, ուր ամէն մէկն՝ իր ծիսովը պատարագ կը մատուցանէ: Լատինացւոց մասն բարի ինկած է, որովհետեւ Ս. Կուսին գերեզմանին խորանն իրենցն է:

Սուրբ գերեզմանին աստիճաններէն վեր ելելու ատեն՝ մութ խուց մ'ու Ս. Յովսէփայ ընծայուած փոքրիկ մատուռ մը կը տեսնուի, ուր կ'ըսուի թէ իր գերեզմանն եղած ըլլայ: Ասկից մէկ քանի աստիճան վեր երրորդ մատուռ մ'ալ կը տեսնուի՝ ուր Ս. Յովակիմայ եւ Ս. Աննայի գերեզմանները կան: Հոս ալ պատարագ կը մատուցուի:

Ս. Աստուածածնայ գերեզմանին եկեղեցւոյն ու քաղքին մէկ դրան մէջ, որուն Քրիստոնեայք՝ Ս. Աստուածածնայ գերեզմանը հանելուն համար՝ Մարիամայ դուռ կ'ըսեն, ժայռ մը տեսանք՝ որ գրեթէ երկրին երեսին հետ կը հաւասարէր: Քրիստոնեայք կը համարին որ աս ժայռին վրայ քարկոծուած ըլլայ

Ս. Ստեփանոս: Ուխտաւորներն աս քարը կը պազնեն ու հոս երկայն ատեն կեցած՝ Սուրբին պատուոյն աղօթքներ կ'ընեն:

Զիթենեաց լեռն Երուսաղէմի արեւելեան դին է, որն որ քաղքին շրջակայ լեռներէն ամենէն բարձրն է: Սքանչելի նայուածք մ' ունի, ինչու որ իր ստորտար կը տեսնուի Երուսաղէմ իր բոլոր տարածութեամբ, իսկ հեռուանց մէկ դիէն Յորդանանու մէկ մասը, Մեռեալ ծովը եւ անոր ետեւի լեռները, մէկալ դիէն ալ Բեթանիայի ու Սելովամայ աղբեր կողմերը կ'երեւան: Լեռնէն վեր ելլելու ճամբուն վրայ երեք երկայն ու խորունկ նկուղ կայ, որոնց մէջ մարդու երկայնութեամբ շատ քառակուսի խորափիտներ փորուած են: Աս նկուղները Գեբեղմանք մարդարեից կ'անուանին: Լերան վրայ մասնաւոր տեղ մը իբրեւ Քրիստոսի իր առաքելոց աէրունական աղօթքը սորվեցուցած ու Երուսաղէմի եւ աշխարհքիս կործանումը նախապատմած տեղը՝ կը պատուեն:

Աս տեղերը տեսնելէն ետեւ՝ ելանք լերան կատարը, ան տեղն ալ պատուելու համար ուսկից Ատուածորդին երկինք ելաւ: Հաւատացեալներն ատենոք հոս եկեղեցի մը շինած էին, բայց փլելէն ետեւ՝ Մահմետականք պզտիկ մէջը կլոր ու դուրսն ութանկիւնի ձեւով մզկիթ մը շինեցին, որուն ամէն մէկ անկիւնը մէյմէկ մարմնրէ սիւն կայ: Աս մզկիթին մէջ Տաճիկները զգուշութեամբ կը պահեն ան քարն՝ որուն վրայ դեռ հիմայ ալ կը տեսնուի Քրիստոսի ձախ ոտքին սուրբ հետքը:

Աս պզտի մզկիթէն՝ որ այնպիսի մեծագին ու պատուական նշխարքի մը աւանդապահ է, քանի մը քայլ վեր՝ խորունկ այր մը կայ, ուր միայն Մահմետականք կրնան մտնել, անոր համար ասոր միայն դուռը տեսայ: Գրան առջեւը Տաճիկ մը պահպանութիւն կ'ընէ: Ասիկա ան այրն է՝ ուր սրբու-

Տի Պեղազիա իր օրերը խստամբեր ու հաստատուն ապաշխարութեամբ մինչեւ իր մահն անցուց : Թէպէտ քրիստոնէից արգելուած է հոս մտնել, ի վերայ այսր ամենայնի զանց չեն առներ ջերմեռանդութեամբ գէթ մերձենալու : Աս ահռելի բնակութիւնն որ Պեղազիա Անտիօք քաղքին պալատէն ու փակութիւններէն վեր դասեց, իրաւցընէ մարդը զըջման կը շարժեն, եւ Աստուծոյ բարութեան ու ողորմութեան անբաւ մեծութիւնը կը ցուցընեն, որ միշտ պատրաստ է բնդունելու ան ամէն մեղաւորներն՝ որոնք ասոր պէս բեկեալ ու խոնարհ սրտով իրեն կը դառնան :

Արուսաղէմի արեւմտեան դին, քաղքին Գամասկոս ըսուած դռնէն ելլելու ատեն՝ կը տեսնուի Երեմիայի գերեզմանն, որն որ քսանուհինգ ոտք լայն ու նոյնչափ բարձր այրի մը մէջ է :

Վանի մը քայլ անդին ան հրաշակերտ այրերը կան՝ որոնց Գերեզմանք թագաւորաց կ'ըսեն : Ասոնք նեղ սրահներով զանազան խցեր են, խոյակներով եւ ուրիշ տեսակ ճարտարապետական զարդերով զարդարուած : Բայց աս ամէնը ժայռի մէջ միջով կամ երկաթի գրչով փորուած ու քանդակած է : Ասանկ գծուարին գործք մը գլուխ հանելու համար պէտք եղած ծախքը ստուգիւ միայն թագաւորներ կրնային հոգալ : Բայց զիս ամենէն աւելի աս գերեզմաններուն դուռը զարմացուց, որ նոյն ժայռէն շինած է : Այնպէս բարակ գրուագներով ու շրջանակով զարդարուած է, որ մարդ ատաղձագործի գործուած կը կարծէ : Ամէն բան՝ մինչեւ դրան ծխնիներն ալ՝ նոյն ժայռէն ձեւացուած ու շինուած են : Ետեւէ եղայ որ տեղեակ մարդ մը գտնեմ՝ ու տեղեկանամ թէ աս գերեզմաններուն սկիզբն ո՞վ ըրած է, ու թագուած թագաւորներուն անունն իմանամ. բայց կարելի չեղաւ այսպիսի մէկը դտնել :

Վարաւանին ելլելու ատենը մօտենալով՝ ուղեցի վերջին օրը Ս. Սաբայի երեւելի վանքը տեսնել: Ասանապատաւորին՝ միայնութեան ու ապաշխարութեան աւնեցած սէրը՝ զինքն յորդորեց առանձնութեան տեղ մը փնտռել, եւ կ'ուզէր ամենէն ահաւելի անապատը քաշուիլ: Աս մտօք իրեն բնակութիւն ընտրեց ան լեռն՝ ուր հիմա իր վանքը կայ:

Նոյն լեռը Բեթղէհէմէն երեք ու Երուսաղէմէն չորս մղոն հեռու է, երկայն ու ժայռերով լեցուն է, որոնց ծերպերը Ս. Սաբայէն յառաջ շատ անապատաւորներու խցի ու աղօթարանի տեղ ծառայած էին: Աս վանքն ալ տեսնելէն ետեւ մեզի համար ալ ուրիշ տեսնելու արժանի բան չմնաց Երուսաղէմայ մէջ:

ԺԲ. Նազարէի, Տիբերիոս, Կարօղոս լեռն ու Երուսաղէի տապանները:

ՕՄԵԶ բերող կարաւանն Ապրիլի 27ին ճամբայ ելլելու որոշած ըլլալով՝ նոյն առտու կանուխ Ս. Գերեզմանը գացի շնորհակալ ըլլալու Աստուծոյ որ զիս արժանի ըրաւ աս սուրբ տեղերը գալու, որ մարդուն սրտին մէջ մեր աստուածեղէն Փրկչին մեծ սէր ու երախտագիտութիւն կը զարթուցանեն: Ասկէ ետեւ Ս. Երկրին քարոզիչներուն վերջի բարեւատուի, ու գացի կարաւանին մէջ մտայ: Ռամայէն անցնելով՝ Յոպպէ հասանք, ուր որ նաւ մանելով գէպի Աքքեայի նաւահանգիստը նաւեցինք. հասկից՝ Նազարէթ օրուան մը ճամբայ հեռու է, բայց ես միտք ունէի՝ թէպէտ ալ աւելի հեռու ըլլար՝ հոն ալ տեսնելու:

Նազարէթ ինչպէս յառաջ, նոյնպէս հիմայ ալ պզտի աւան մըն է, ուսկից՝ ինչպէս Ս. Գիրքը կը վկայէ՝ բարի բան մը չէր յուսացուեր: Բայց հոս Բանն մարմին առնելէն ետեւ՝ աս գեղն ու իր անունն ա-

Մէն քրիստոնեաներէն յաւիտեան պատիւ պիտ'որ ընդունին :

Մարտի 25ին Աւետման օրը, ուխտաւորաց բազմութիւնն հոս կը թափի՝ Աստուածամայրը պատուելու համար :

Խաչակրաց ատեն Ս. Լուգովիկոս Գաղղիայի թաղաւորն իր բոլոր պալատականներով հոս եկաւ : Հեռուանց երբ որ սուրբ մատուռը տեսաւ, վար իջաւ ու մնացած ճամբան անանկ ոտքով ըրաւ : Հոն հացով եւ ջրով պահք պահելով պատրաստուեցաւ Աստուծոյ Որդւոյն մարմինն ընդունելու, եւ մէկ քանի օր խորաններուն առջեւ աղօթքով անցուց :

Աս սուրբ մատուռը նոյն տեղը շինուած է, ուր որ 1291ին Մայիսի 9ին հրաշքով Գաղմատիա ու անկէց ալ Լորեդոյ փոխադրուած մատուռը կար : Մէկ պատէն մինչուկ մէկալ պատ վեց ու կէս ոտք լայնութիւն ու քսան ու մէկ երկայնութիւն ունի : Մէջը երեք խորան կայ, մէկն արեւելեան դին՝ Ս. Յովսեփայ, երկրորդը հարաւային դին՝ Ս. Աննային ու երրորդն արեւմտեան դին՝ Գաբրիէլ հրեշտակապետին նուիրուած :

Նոյն մատրան քով ժայռի մէջ փորուած այր մը կայ, որն որ Ս. Աստուածածնայ աղքատին տանը հետ հաղորդութիւն ունի : Աս քարանձաւը Ս. Այսն աղօթարանի տեղ կը գործածէր, եւ կը կարծուի որ հոն ծնկան վրայ աղօթք կ'ընէր՝ երբ որ Գաբրիէլ հրեշտակը Քանին մարմնաւորութեան խորհուրդն իրեն աւետեց :

Ս. Հեղինէ՝ ողջունաբեր հրեշտակին կեցած տեղը՝ սիւն մը կանգնել տուաւ, նմանապէս ուրիշ սիւն մ'ալ ան տեղը՝ ուսկից Մարիամ պատառիտան տուաւ : Աերջինը դատարկապորտ մարդիկներէ զանձ փնտուելու պատճառաւ կտարուեցաւ, ու միայն վերին մասը կամարէն կախուած մնացած է, որն որ թէ քրիս-

տանեայք ու թէ Տաճիկք իրաւամբ հրաշք կը համարին: Ս. Երկրին քարոզիչներն աս մատրան քով հիւրանոց մ'ունին, ուր մեծ սիրով ու մարդասիրու թեամբ ուխտաւորները կ'ընդունին:

Մատուռէն քիչ մը անդին մեծ ու զեղեցիկ եկեղեցւոյ մը մնացորդները կը տեսնուին, որուն համար կ'ըսեն թէ Ս. Յովսէփայ խանթին տեղը շինուած ըլլայ:

'Նոյն տեղերը լերան մը ծայր ահաւելի գահավէժ դար մը կայ, ուսկից ուղեցին Նազովրեցիք զՅիսուս վար նետել, իրենց անկարգութիւններուն համար տուած յանդիմանութեանցը չդիմանալով:

Ասկից Նազարէթ դարձանք, ուր ժայռ մը ցուցուցին, որուն վրայ ծնկան մը նշան կը տեսնուի: Տեղացի քրիստոնեայք կ'ըսեն թէ իրենց պապերէն լսած են որ Ս. Աոյսն աս ժայռին վրայ ծնրադրած՝ իր Արդւոյն ազատութեանը համար Աստուծոյ գոհութիւն մատուցած ըլլայ, եւ թէ ասիկա բուն իր ծնկան ձեւն ըլլայ, որ նոյն տեղը տպաւորուեցաւ: Ս. Հեղինէ հոս եկեղեցի մը շինել տուած էր, որն որ հիմա չկայ:

'Նազարէթ մեր ջերմեռանդութիւններն ընելէն ետեւ՝ Գալիլեայի մէկ մասին մէջէն շրջան մ'ըրինք ու Տիբերիայ ծովը հասանք: Աս գաւառներն՝ որ ատենօք այնպէս բազմաբեր ու բազմամարդ էին, հիմա անգործ ու անապատ եղած են: Աս գաւառն Երկիր Աւետեաց կամ Աւետարանի կը կոչուի, ինչու որ Յիսուս իր առաքեալներովն առջի անգամ հոս իր սուրբ վարդապետութիւնները քարոզեց:

'Դովթայիմի դաշտէն ալ անցանք, ուր Յակոբայ խաշինքն իրաւքընէ աղէկ արօտ դտած պիտ'որ ըլլան, ինչու որ շատ բերրի գետին է, մանաւանդ որ խաշինքն հոն արածուելով՝ երկիրն աւելի պարարտ կ'ըլլար: Աս դաշտիս մէջ տեսանք նաեւ Յովսէփայ

Չըհորն՝ որուն մէջ եղբարքը զինքը նետեցին . անունը
 մինչեւ հիմա մնացած է : Արան չորս մարմարիոնէ
 սիւներով դմբէթ մը ծածկած է : Ասիէ ճամբանիս
 յառաջ տարինք կափառնաում քաղաքը փնտռելով .
 բայց հազիւ կրցանք աս ողորմելի քաղքին միայն տեղը
 գտնել, ինչու որ գրեթէ հիմնայատակ եղած է :
 Ուրիշ բան չիտեսնուիր՝ բայց եթէ սիւներու, խոյ-
 ակներու եւ ուրիշ ճարտարապետական զարդերու
 կտորտուկներ, որոնք ճարտար շինուած բաներ կ'ե-
 րեան : Ասոնք աս քաղքիս վրայ Աստուծոյ ունե-
 ցած բարկութեան մէջ մէկ վկաներ են, որ իր անօ-
 րէնութիւններովն Աստուծոյ վրէժխնդրութիւնը կը
 դրդուէր : Իր դժբախտութիւնն՝ իրեն արտաքոյ կար-
 գի երջանկութենէն պատճառեցաւ : Հոս ամէն բան
 լաւ ու ազնիւ էր : Գիրքը խիստ աղուոր, Տիբերիայ
 ծովին լուրջ ու զուարճալի եզերքը, արեւելեան դին
 գեղեցիկ հարթիկի բլրոյ մը կողը տարածուած՝ կե-
 նաց ամէն հարկաւոր բաներն առատութեամբ ունէր,
 որովհետեւ մէկ կողմանէ ծովն իրեն ամէն տեսակ ու
 առատ ձուկ կը մատակարարէր, մէկալ դիէն շիտակ
 երկիրն ամէն բաղձալի ու փափուկ բաները կու տար :
 Ամէն ազգերէ ճամբորդ ճամբորդի ետեւ հոս կը թա-
 փէր՝ տեղւոյն զուարճութիւնները վայելելու համար :
 Այսչափ առաւելութիւններն այնպէս մեղկ ու զգայ-
 ական բաներու ետեւէ ըրաւ աս քաղքին մարդիկն՝
 որ Յիսուսի խօսքերէն ու հրաշքներէն ամենեւին
 չչարժեցան, որոնք Սիգոնն ու Տիւրոսն ալ բաւական
 էին դարձնելու :

Եւ աս անգամ կը կենայի Տիբերիայ ծովուն
 եզերքն ու մեծ զմայլութեամբ կ'երեւակայէի ան
 երջանիկ նաւակն՝ որուն մէջ Յիսուս իր աշակեր-
 տաց հետ գտնուելով՝ ծովին այէկոծութիւնը խա-
 ղաղցուց, եւ առատ որս մ' ընել տալով՝ զիրենք
 զարմանքի մէջ թողուց : Աս ծովը կրնայ շուրջ ե-

րեք մղոն լայնութիւն եւ ութ կամ ինը մղոն երկայնութիւն ունենալ:

Տիբերիա քաղաքը, Հերովդէս շորորդապետը շինեց ու Տիբերիոս կայսեր անուամբը կոչեց, որմէ ծովակն ալ Տիբերիայ ծով ըսուեցաւ: Ղուկաս՝ ասիկա Վեննեսարեթի ծովակ կ'անուանէ, որովհետեւ հիւսիսային դին Վեննեսարեթի երկիրը կ'առնուանէ:

Տիբերիա՝ որ ատենօք գեղեցիկ ու մեծ քաղաք էր, հիմա փլած ու աւերակ է: Արսեն թէ Տանկրէդ իշխանը հոն Ս. Պետրոսի եկեղեցի մը շինել տուած ըլլայ, պատուելու համար ան տեղն՝ ուր որ Յիսուս առաքելոց իշխանին՝ կապելու եւ արձակելու իշխանութիւն տուաւ:

Տիբերիայէն Նազարեթ դառնալու ատեն՝ ան ձորէն անցանք ուր Քրիստոս հացը բազմացուց: Աս ձորն երկու լերանց մէջտեղն է, ուսկից Յիսուս հինգ հացով ու երկու ձկով կերակրած ժողովրդեան բազմութիւնը կը տեսնէր: Այս ժամ ճամբայ ընելէն ետեւ՝ Երանութեանց լեռն հասանք, որն որ մեծ ու ընդարձակ դաշտավայրի մը մէջտեղը վերցցուած խիստ աղուոր տեղք մ'ունի: Երանութեանց լեռ կ'ըսուի՝ վասն զի աս լերան վրայ Արդին Աստուծոյ իր աշակերտներուն ան սքանչելի ճառը խօսեցաւ, որն որ այնպիսի իմաստուն խրատներ կը պարունակէ՝ որ ստուգիւ իրեն աստուածային ճութեան զգալի ցոյց մըն է:

Ասկից երկու կամ երեք մղոն յառաջ քալելով՝ Հասկաց արտորէից մէջէն անցանք ու Ամնայ Գալիլեացուց եկանք, ուր Արդին Աստուծոյ իր առջի հրաշքը գործեց: Հոն ջրհոր մը կայ, ուսկից կ'ըսեն թէ հրաշքով գինի գարձած ջուրն առնուած էր: Աս աւանդութիւններն եթէ ստոյգ ալ չեն նէ՝ գէթ Քրիստոսի Փրկչին ու իր աշակերտներուն դորձքերը կը յիշեցընեն:

Աօկից նորէն Նազարեթէն անցնելով՝ Թաբոր լեռն եկանք, որն որ Նազարեթէն երկու մղոն հեռու եւ արտաքոյ կարգի բարձր է, մինչեւ կ'ըսեն թէ տասնուհինգ մղոն հեռուէն կը տեսնուի: Աս բանս ինծի անհաւատալի չերեւցաւ, վասն զի չորս դին ընդարձակ դաշտեր կան: Հազիւ ժամու մը մէջ անհարթ ու նեղ շաւղէ մը վեր ելանք:

Ասոնցմէ ետեւ միայն Կարմեղոս լեռը մնաց տեսնելու: Ա.ք.քեա չգարձած՝ հոն եկանք, որ Թաբոր լեռնէն վեց կամ եօթը մղոն հեռու կ'իյնայ: Աս լեռն անով երեւելի եղած է, որ Եղիա մարգարէն Ա.բաաբին ու Յեզաբելին կատաղութենէն փախած ատեն՝ հոն իր առանձնութեան տեղ ըրաւ: Նոյն լեռը՝ մանաւանդ թէ բազմաթիւ լեռանց շարքը, հիւսիսային արեւելքէն դէպ ի հարաւային արեւմուտք եօթը մղոն երկայնութիւն ունի: Իր մէկ ստորոտը ծովը կը ծփայ, իսկ մէկալ կողմէն Ախսոն գետը կը վազէ: Աս բարձր լեռներն՝ որ ծովու եւ ընդարձակատարած դաշտերու վրայ կը նային, իրաւընէ արժանի են Ս. Գրքին իրենց գեղեցկութեան համար տուած գովութիւններուն:

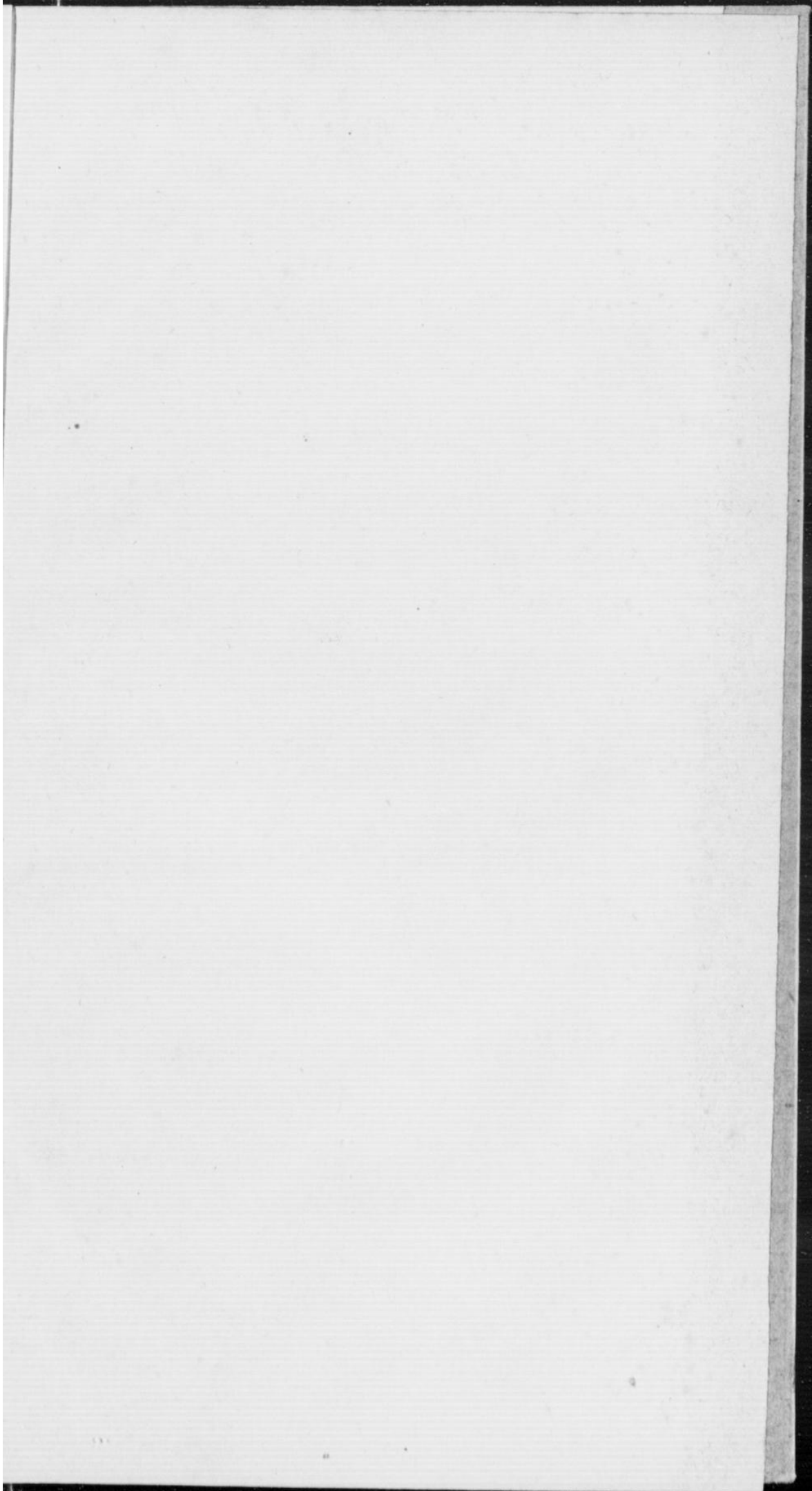
Կարմեղոս շատ ատենէ ի վեր Կարմեղեան կրօնաւորներուն ձեռքն է: Ասոնք հոս ինչպէս միշտ նոյնպէս հիմայ ալ մշտնջենաւոր առանձնութեան մէջ կարգով կանոնով կ'ապրին: Չմեղ մեծ սիրով ու մտերիմ բարեկամութեամբ իրենց վանքն ընդունեցան: Աս եռանդնոտ միայնակեացներուն վանքը զանազան քարանձաւներէ բաղկացած է, զորոնք իրենք իրենց ձեռաց աշխատութեամբը շինած են: Իրենց մատուռն՝ որ Ս. Կուսին նուիրուած է, շատ սրտաշարժ է: Աս տեղս յառաջագոյն Եղիայի քարանձաւն էր, ուր մարգարէն քաջուած աղօթքի կը կենար: Պատուական վանականներն անձամբ զմեզ մատուռէն վեր այր մը տարին, որն որ ժայռի մէջ փորուած

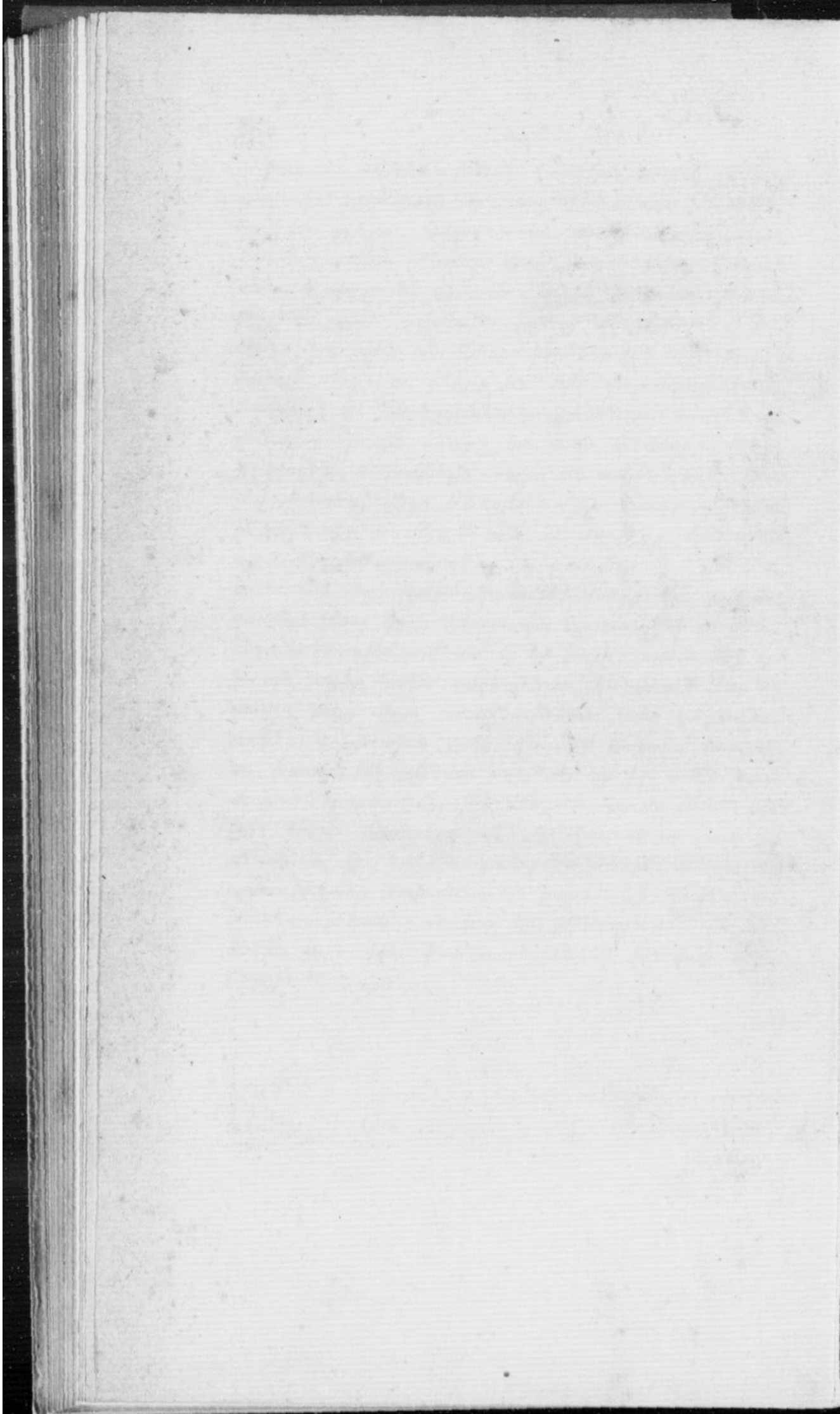
երկրնկէկ սրահ մին է: Արսէն թէ հոս Եղիա ժողովրդեան կը խօսէր, ու իրեն խորհուրդ հարցընելու եկողներուն պատասխան կու տար: Այսպիսի սուրբ ու քրիստոնէից պատուական տեղ մը հիմա Մահմետականաց ձեռքն է, որն որ Շէյխ մը կը պահպանէ եւ միայն ստակով ուխտաւորները ներս կը թողու: Նոյն հաճոյական մենութեան մէջ չորս օր անցուցի: Ասկից ելայ ու կարաւան մանելով՝ Աքքեա եւ անկէ վերջապէս Սայտա եկայ, իմ բուն առաքելութեանս տեղն, ուսկից ճամբայ ելած էի: Հոս որ հասանք, ամէնքս մէկէն ինկանք շնորհակալ եղանք Աստուծոյ՝ որ մեր ճամբորդութիւններուն մէջ իր հովանաւորութիւնը վրաներնէս պակաս չըրաւ:

Չանց կ'առնեմ խօսիլ Արաբներուն վրայ, որ ուխտաւորներուն ահռելի թշնամիներն են: Ասոնք ամէն տեղ կը գտնուին, ու նաեւ այնպիսի տեղուանք՝ ուր մարդ չիկրնար կարծել որ բլան: Ճամբաներու վրայ շարունակ ճամբորդի կը սպասեն: Գրեթէ անկարելի է ձեռքերնին չիյնալ, եւ մէյ մը որ մարդ իյնայ՝ առանց կողոպտուելու չիկրնար ազատիլ: Ուրիշ բանէ մնալք ու ապրուստ չունին՝ բայց եթէ պանդուխտներն եւ ուխտաւորները կողոպտելէն Բայց փա՛նք Աստուծոյ, մենք ամենեւին այսպիսի դժբախտութեան չհանդիպեցանք:

Չեմ ուզեր խօսքս վերջացընել առանց Երուսաղեմի Ասպետաց կարգին վրայ ալ քանի մը խօսք խօսելու: Նոյն ասպետներն աս կողմերս մեծ անուն ու մեծ համբաւ ունին: Երուսաղեմի ասպետներուն կարգն՝ երեւելի անձինք միայն կրնան մտնել, այս ինքն կամ ազնուական տնէ, կամ սուրբ տեղերուն մեծ ծառայութիւն մ'ըրած, եւ կամ Ս. Գերեզմանին երեւելի գումար մը ողորմութիւն տուած պիտ'որ բլան:

Իսկ աս ասպետութեան հանդէսն ասանկ կը կատարուի: Երուսաղեմայ Հարց Մեծաւորը հայրապետական զգեստ հագած՝ կը սկսի առաջարկուած անձին որպիսութեանը վրայ տեղեկանալ. որուն նաեւ ի պաշտօնէ դրուած մարդիկ հարկաւոր քննութիւնն ըրած ըլլալով՝ իրենց վկայութիւնը կուտան: Եւ եթէ աս հարցափորձն աղէկ ելլէ՝ Աթֆրիտի սուրն ու օձիքը եւ մեծ մտրակները (ճակնալները) Ս. Գերեզմանէն կը բերեն ու սուրը նորընծայ ասպետին ձեռքը կու տան եւ ետքը մէջքը կը կապեն, մտրակներն՝ ոտքը եւ ոսկիէ օձիքը խաչով մէկտեղ՝ վիզը կ'անցընեն: Աս հանդիսութիւններէն ետքը՝ աղօթք կ'ընեն, ու աղօթքը լմրննալուն պէս՝ նորընծայ ասպետը դաւանանք մը կ'ընէ, որուն մէջ իր պարտականութիւնները կը բովանդակին: Ասոր վրայ Մեծաւորն Երուսաղեմի ասպետներուն կարգին գովեստ մը կը խօսի, որուն մէջ աս կարգն ուրիշ ամէն ասպետներու կարգերէն վեր կը դասէ, բայց միշտ առաջնութեան կամ գերագունութեան պատիւն Ոսկի գեղման կարգին տալով: Ար խրատէ զնորընծայ ասպետն՝ որ իր ամէն խոտացած պարտականութիւններուն հաւատարիմ ըլլայ, զինքը մասնաւորապէս կը խրատէ որ բարի օրինակ ու Ս. Երկրին պահպանութեանն ու պաշտպանութեանը նախանձաւոր ըլլայ: Աերջապէս աս ասպետութեան հանդէսը կը լմրննայ Ս. Գերեզմանին չորս դին փառաւորութեամբ թափոր մ'ընելով:

Buchleinband von
JOSEF ERDMANN
BONN, Do 1866